

Vondsten van trechterbekercultuur

Neolithische mensen in het Groningerland; de nederzetting 'Wetsingermaar'.

In de gemeente Winsum ligt aan de westzijde van het Reitdiep een reeks van oude dorpswierden; Garnwerd, Feerwerd en Ezinge. Deze wierden hebben een doorlopende bewoning vanaf circa 600 v. Chr. Deze ouderdom is zeer indrukwekkend maar uit een recente archeologische vondst blijkt dat er tussen Sauwerd en Winsum nog een veel oudere nederzetting ligt. Deze nederzetting blijkt te zijn bewoond door mensen die behoorden tot een samenleving uit het Neolithicum, het laatste deel van de Steentijd. Voor Noord-Nederland ligt de datering van deze periode tussen ongeveer 4400 en 2400 v. Chr. In deze periode wordt er nog geen metaal gebruikt, en men gaat dan van het jagen op wild en het verzamelen van voedsel over op het houden van dieren en het verbouwen van gewassen.

De nederzetting bij de Wetsingermaar

Bij de aanleg van een gemaal door het waterschap Noorderzijlvest in de Wetsingermaar, bij Tilburg, werden in oktober 2000 sporen van een neolithische nederzetting gevonden (fig 1). In de zijkant van de bouwput was een laag met houtskool, (verbrand) botmateriaal, aardewerkscherven en vuurstenen te zien. Deze laag met vondsten ligt op ongeveer 2,5 meter onder het maaiveld op keileem (fig 2). Door gebruik te maken van koolstofdatering, werd de ouderdom van de nederzetting bepaald op circa 5400 jaar. Deze nederzetting is ruim tweemaal zo oud als de eerste wierden.

In de omgeving van Winsum werden in het verleden meer neolithische vondsten gedaan, zoals een vuurstenen bijl bij Winsum, een neolithisch vuurstenen bijltje bij Ranum en een trechterbeker bij Lutje Saaxum (fig 3). Ook werden op een aantal plekken tussen Winsum en Baflo vuurstenen artefacten gevonden. Het probleem met deze vondsten was echter de betrouwbaarheid, omdat ze vaak niet *in situ* werden gevonden. Dat betekent dat ze niet in de oorspronkelijke toestand werden aange-

troffen. De vuurstenen bijl van Winsum bijvoorbeeld is in 1949 gevonden tijdens graafwerkzaamheden. Dit was geen archeologische opgraving en er is geen archeologisch vervolgonderzoek geweest. Het was bij deze losse, neolithische vondsten dan ook vaak de vraag of het wel echt tekenen waren van neolithische bewoning in de buurt van Winsum. Maar met de vondst van de nederzetting bij Wetsingermaar kunnen we er zeker van zijn dat het gebied rond Winsum in het Neolithicum door mensen werd bezocht en bewoond. Het gaat dan over de tijd voordat de zee hier zeeklei deponeerde.

Archeologisch onderzoek: opgraven?

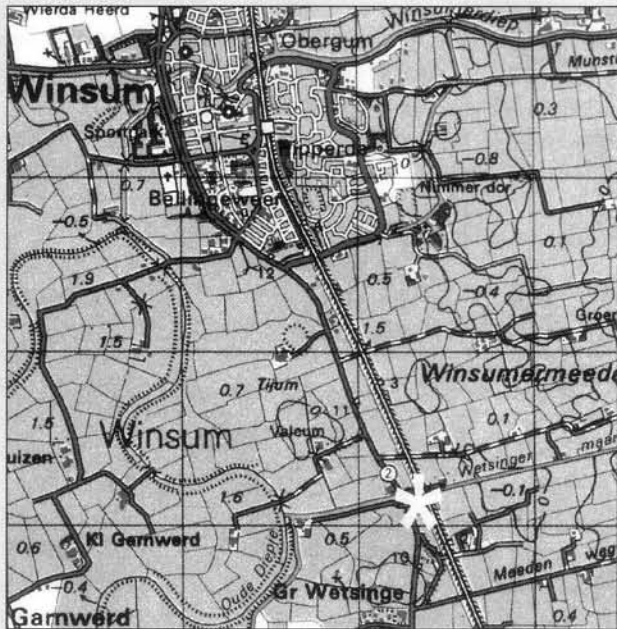
Omdat het hier een uitzonderlijke vondst betrof werd op initiatief van de provinciaal archeoloog van Groningen een onderzoek uitgevoerd door medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA). De nederzetting werd echter niet opgegraven. Opgraven van archeologische overblijfselen gebeurt in Nederland de laatste jaren alleen als de archeologische resten worden bedreigd door bijvoorbeeld het bouwen van een huis, het aanleggen van een weg, grondverzet voor een ruilverkaveling enz. Is dit niet het geval, dan wordt er voor gekozen om de resten niet op te graven en te laten liggen om ze zo voor het nageslacht te behouden. Een reden hiervoor is dat de wetenschap in de toekomst misschien verder gevorderd is dan nu, waardoor er dan meer informatie uit een opgraving kan worden verzameld. De oude neolithische nederzetting ligt daarom nog steeds goed beschermd onder ruim tweeënhalve meter klei en zal zo nog wel een tijdje blijven liggen.

Onderzoek ter plaatse

In plaats van het opgraven van de nederzetting werden de taluds van de bouwput bekeken en nauwkeurig getekend (fig 4). Ook werd een aantal grondmonsters uit de taluds genomen. Zo kon worden bepaald wat de plantengroei in de omgeving was. Ook werd gekeken hoe het landschap door de zee werd overstroomd. Rond de bouwput van het gemaal werd een aantal grondboringen gedaan om te kijken hoe diep de bovenkant van het keileem in de omgeving van de nederzetting ligt¹.

Keileem is het materiaal dat in de voorlaatste ijstijd van het Saalien door het ijs tussen 200.000 en 130.000 jaar geleden uit Scandinavië is meegenomen. Door de hoge druk van het landijs werd een mengelmoe van materiaal gevormd. Later bij het smelten van al het ijs werd het keileem achtergelaten. Keileem bestaat uit delen zand, stenen en leem. Het wordt ook aangetroffen in Drenthe. Daar vormt het keileem de Drentse Hondsrug. De Hondsrug stopt in de stad Groningen, maar niet helemaal. Want het keileem dat werd gevonden in de bouwput is eigenlijk een voortzetting van de Hondsrug. Tussen de stad Groningen en Sauwerd werd de Hondsrug in oude tijden namelijk doorbroken door de Hunze.

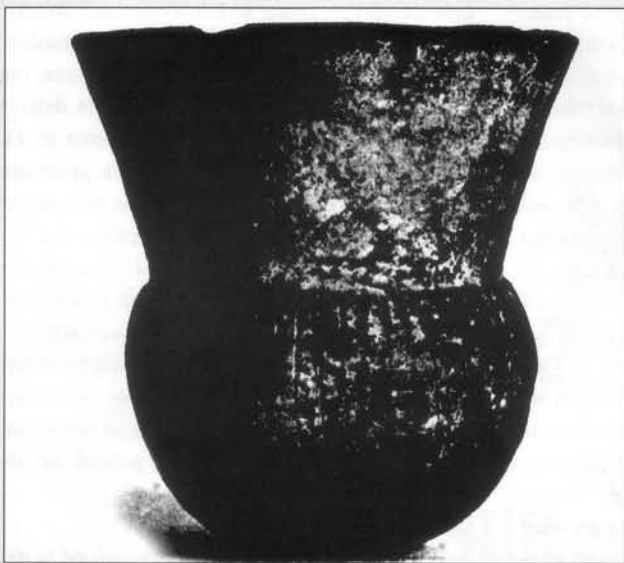
Het aantreffen van dit keileem is zo belangrijk omdat dit in het Neolithicum nog aan de oppervlakte lag. Hierover hebben de

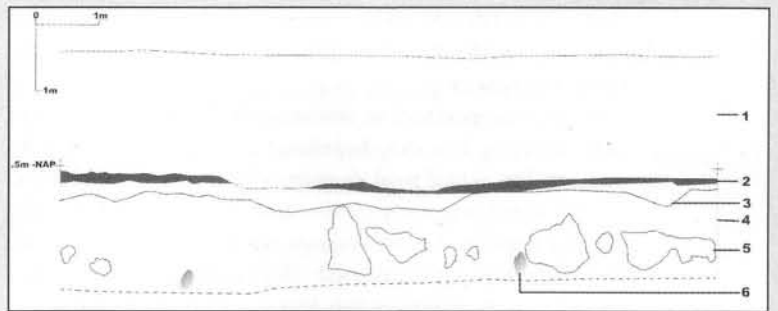
Figuur 1
De ligging van de nederzetting aangegeven met een *.

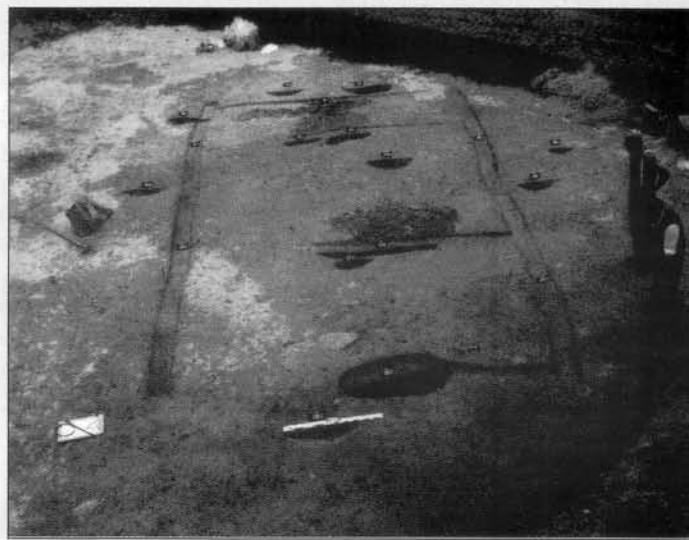
Figuur 2
Het Profiel bij de Wetsingermaar en de staat waarin het werd aangetroffen.

Figuur 3
De Trechterbeker die werd gevonden te Lutje Saaxum. De hoogte van de pot is 12,6 cm.

Figuur 4
Een vereenvoudigde tekening van het profiel bij de Wetsingermaar.
1. zeeleiafzettingen; 2. donkergrijze zandige vondstlaag op het keileem; 3. keizand; 4. keileem; 5. zandlens; 6. kei.

Figuur 5
Een plattegrond van een TRB-huis, gevonden te Flögel (Landkreis Cuxhaven in Duitsland).

Figuur 6
Het hunebed van Heveskesklooster.

bewoners van de nederzetting van de Wetsingermaar gelopen. Daarna is op het keileem door de stijging van de zeespiegel een dikke laag zeeklei afgezet en is het eiland van Sauwerd-Winsum rustig 'verdrongen'.

Door het booronderzoek in november 2000, gecombineerd met oude boringen, kon een dieptekaart van het keileem worden gemaakt. Het gebied rond de nederzetting lag als een eiland in zee. Dit eiland begon iets ten noorden van Sauwerd en eindigde bij Lutje Saaxum. Aan de westkant van het eiland heeft de oude Hunze een diepe slenk gevormd. Door middel van stuifmeelonderzoek van de grondmonsters kon worden bepaald dat op het eiland lange tijd linden groeiden. Deze boom komt vooral voor op goed ontwaterde en vruchtbare grond.

Het aangetroffen aardewerk bij de nederzetting

Deskundigen bekeken het aangetroffen aardewerk; een deel daarvan was gemaakt van in de buurt aanwezige zeeklei. Dit aardewerk blijkt te zijn opgebouwd door een aantal kleirolletjes op elkaar te plakken en de wanden glad te strijken. Een aantal scherven van dit aardewerk heeft een decoratie onder de rand, in de vorm van een rij van indrukken. Dit aardewerk is gemaakt door mensen die door archeologen worden geplaatst in de late fase van de zogeheten Swifterbantcultuur. Sporen van deze cultuur zijn voor het eerst opgegraven in de buurt van Swifterbant in de Flevopolder. De Swifterbantcultuur is de cultuur van mensen die in kustgebieden en mogelijk langs waterwegen meer landinwaarts, een zwerfend bestaan leidden van voornamelijk jagen en verzamelen, maar daarnaast kennis hadden van agrarische producten en op een meer agrarische levenswijze overstapten. De meeste nederzettingen van deze cultuur die opgegraven zijn, liggen in de Noordoostpolder en Flevoland. Maar uit losse archeologische vondsten blijkt dat deze cultuur ook moet zijn voorgekomen langs beekdalen in Noord-Nederland. Naast het aardewerk van de Swifterbantcultuur werd ook aardewerk van de Trechterbekercultuur gevonden.

De Trechterbekercultuur (TRB)

De naam van deze cultuur is afgeleid van de typerende vorm van het aardewerk. Veel van deze potten hebben namelijk een trechtersvorm (fig 3). De mensen van de Trechterbekercultuur worden ook wel de Hunebedbouwers genoemd. De TRB-mensen leefden tussen 3400 en 2800 v. Chr. Het waren boeren die akkerbouw bedreven en beesten hielden. Toch zullen deze mensen nog steeds veel hebben gejaagd en een deel van hun voedsel hebben verzameld. In wat voor huizen deze mensen leefden, is voor Nederland niet bekend omdat latere bodemvorming de archeologische sporen heeft uitgewist. In Duitsland zijn wel grondsporen van huizen gevonden. In een nederzetting moeten zowel kleine huizen van zo'n 4 bij 4 meter hebben gestaan als forse, rechthoekige exemplaren van circa 4,5 tot 7 bij 10 tot 20 meter lang (fig 5).

De Trechterbekercultuur is niet typisch Nederlands want er worden in een groot deel van Noordwest-Europa sporen van gevonden. Resten van deze cultuur komen zelfs tot in het oosten van Polen voor. De noordelijke grens van de cultuur is Scandinavië. De zuidelijke grens is Duitsland, Tsjechië en Slowakije. Nederland is het meest westelijke gebied dat door deze mensen werd bewoond. De meest opvallende fenomenen van deze Trechterbekercultuur zijn de eerder genoemde hunebedden. Hunebedden werden door de TRB-mensen gebruikt als begraafplaatsen voor een aantal mensen. Er zijn in Nederland drieënvijftig hunebed-

den aanwezig, waarvan tweeënvijftig in Drenthe en één in Groningen, hunebed G1 te Noordlaren. Buiten deze groep van overgebleven hunebedden is er nog een twintigtal dat gesloopt is. Vier van deze gesloopte hunebedden lagen in de provincie Groningen, waarvan drie op de Groninger Hondsrug in de gemeente Haren. Het meest recent gevonden (en gesloopte) hunebed is dat van Heveskesklooster in de gemeente Delfzijl (fig 6). Dit hunebed werd bij toeval ontdekt tijdens het onderzoek van de wierde van Heveskesklooster. Deze wierde moest worden onderzocht omdat hier een industrieterrein was gepland. Het hunebed kwam te voorschijn onder een dikke laag zeeklei. Het is na het archeologisch onderzoek verwijderd en tegenwoordig te bezichtigen in Museum Aquarium te Delfzijl.

Trechtersbekerbewoning in het Groninger kustgebied

Uit de vondst van het hunebed bij Heveskesklooster bleek dat het kustgebied van Groningen voor de TRB-mensen aantrekkelijker moet zijn geweest dan tot nu toe werd aangenomen. Bij het vergelijken van dit gebied met het Drentse plateau moeten we met een paar zaken rekening houden. De gebieden hebben na de TRB-periode namelijk een andere ontwikkeling doorgemaakt. Als eerste moet de invloed van de zee en van veengroei worden genoemd. Grote delen van het Groninger land zijn door zeeklei bedekt en daardoor ook de eventueel aanwezige nederzettingen. Een goed voorbeeld is natuurlijk de nederzetting bij Wetsingermaar en het hunebed van Heveskesklooster. Drenthe ligt te hoog om last te hebben gehad van de zee en hierdoor liggen prehistorische nederzettingen bijna direct aan de oppervlakte. Door veengroei zijn grote delen van beide gebieden bedekt door hoogveen. Het verschil hierbij is dat in Groningen een aantal van deze hoogveengebieden vroeg werd ontgonnen. Sommige werden al in de Middeleeuwen afgegraven. In die tijd bestond er echter nog geen interesse voor de archeologie, waardoor eventuele vondsten niet gemeld zijn. Grote delen van Drenthe werden pas ontgonnen in de 19^e en 20^e eeuw. In deze tijd werd de archeologie meer en meer een wetenschap en was de interesse ervoor ook groter. Hierdoor zullen meer Drentse veenvondsten en vondsten van onder het veen in archeologische musea, depots en verslagen terecht zijn gekomen.

Een tweede punt van verschil is het feit dat de bewoning en gebruik van de grond in Groningen veel intensiever is geweest dan in Drenthe. De wat hoger gelegen gebieden die in het Neolithicum buiten de invloed van de zee lagen, zoals het schiereiland van Winschoten in het Oldambt en delen van de Wolden, zullen zeker interessant zijn geweest voor de TRB-mensen. Het is dan ook te verwachten dat hier een groot aantal nederzettingen lag. In de Middeleeuwen worden deze hoger gelegen gebieden echter weer gekoloniseerd. In deze tijd is de invloed van zee weer flink toegenomen en kon ondermeer de Dollard zich flink uitbreiden. De mensen vluchtten daardoor naar de hogere delen, woonden daar en hadden er hun akkers. Zo zullen eventuele TRB-nederzettingen op deze hogere delen zijn verploegd en vernield. In Drenthe zal er echter een minder destructieve werking op archeologische resten zijn uitgegaan door de compacte bewoning op de essen en het gebruik van de gronden eromheen.

Aantrekkelijkheid van het Groningerland in de TRB-periode

Wat deden de TRB-mensen in het Groningerland van toen? Uit de ligging van een aantal nederzettingen kunnen we opmaken dat deze plaatsen werden opgezocht om er te jagen en/of te ver-

zamelen. Dit soort nederzettingen ligt namelijk op plekken die niet erg geschikt lijken te zijn voor akkerbouw, zoals bijvoorbeeld op zandkoppen omgeven door een laagveenmoeras. De akkers en nederzettingen zullen dan ook op de hogere en drogere gronden zijn aangelegd.

Wat voor soort nederzetting die van Wetsingermaar was, is nog moeilijk te zeggen. Uit vuursteenonderzoek blijkt dat er vuursteenknollen ter plekke werden verzameld op en rond de nederzetting, die werden verwerkt tot werktuigen. Maar dat de bewoners niet alleen vuursteen verzamelden, blijkt uit de vondst van de verbrande botresten. Een aantal van deze botresten is afkomstig van grote en middelgrote zoogdieren. Dit kan wijzen op het houden van dieren, zoals runderen of varkens. Maar het kunnen net zo goed resten van wilde dieren zijn geweest. Op het eiland van Sauwerd-Winsum heeft een loofbos gestaan, waar dieren als wild zwijn, edelhert en ree zullen hebben rondgelopen. Ook dieren die in Nederland vandaag de dag niet meer voorkomen, zoals eland, oeros en misschien zelfs een bruine beer, kunnen er hebben geleefd. Het is duidelijk dat er op het eiland niet alleen vuursteen werd verzameld maar dat er ook op dieren werd gejaagd en/of dieren werden gehouden. Kortom, door de vondst van de nederzetting bij Wetsingermaar kon aangetoond worden dat op het keilemeiland Sauwerd-Winsum in het Neolithicum mensen leefden en dat het Groningerland in deze tijd aantrekkelijker voor de mens is geweest dan altijd door archeologen werd aangenomen.

■ H. Feiken
 Tel: 0598-396797
 E-mail: H.Feiken@let.rug.nl

Literatuur

Delvigne, J. (2000). *Het wierdenlandschap van Museum Wierdenland*. Infobulletin Winshem 2000/3, pp. 4-7.

Van Giffen, A.E. (1957). *Een trechterbeker van de hunebedden-cultuur uit Lutjesaaksum*. Groninger Oudheden 1, pp. 148-151.

Van Ginkel, E., S. Jager & W. van der Sanden (1999). *Hunebedden. Monumenten van een steentijdcultuur*. Uniepers, Abcoude.

W. Roeleveld (1970-71). *The Morphology of the Pleistocene Surface in the Marine-Clay District of Groningen (The Netherlands)*. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 20-21, pp. 7-25.

¹Dank aan dhr. A.T. Venema (Taww) voor het beschikbaar stellen van een keet en aan dhr. Kooistra en dhr. de Haan voor het toestemming geven voor boren op hun land.

Red.: Rik Feiken is student aan het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) van de Rijksuniversiteit Groningen en werkt aan zijn afstudeerscriptie over de neolithische en bronstijdbewoning in Midden-Groningen, het gebied ten oosten van de stad Groningen. Hierdoor is Rik ook betrokken geraakt bij het onderzoek rond de Wetsingermaar, dat tevens wordt opgenomen in zijn scriptie.

KOEL SERVEREN " "

"Grunneger" KRUUD NBITTER

Garandeerde kwaliteit

*Trok n oet kruud n, dei vronger veul in
Grunnen vorkwam n*

Er gaat niets
boven Groningen

Slijterij Guikema

0595 44 40 32 - Winsum

GEDISTILLEËRD

Dese kruik niet in de glashuk werpen

30% Vol e
0,1L

De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen

C.A. van der Berg, De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen: Winsum, Eenrum, Leens-Ulrum, Warffum, 1751-1947, waarin tevens opgenomen 'De Benninga's', de herinneringen aan zijn jeugd in Eenrum, door dr Noach Benninga (1909-1993). Mr J.H. de Vey Mestdagh Stichting: Groningen, 2000 (Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in (stad en provincie) Groningen, dl. 8). 214 p., ill., krtn. ISBN 90-800057-4-6.

Infobulletin Winshem

In 1969 bezocht de pas benoemde rijksarchivaris, mr. J.H. de Vey Mestdagh, de joodse begraafplaats in Winsum, waar net een hoop puin werd opgeruimd ter wille van de schapen die er graasden. Het puin bleek uit restanten van grafzerken te bestaan. Dit bracht de nieuwe rijksarchivaris tot het besluit alle nog bestaande joodse grafzerken in de provincie Groningen te laten fotograferen. Geleidelijk aan verbreedde de doelstelling zich tot het documenteren van de geschiedenis van de Groninger joden, sinds 1990 onder de paraplu van de speciaal hiervoor opgerichte Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting. Inmiddels zijn er in dit kader acht publicaties verschenen, waarvan het deel over Noordwest-Groningen het meest recente is. Ironisch genoeg heeft juist de verwaarlozing van de Winsumer begraafplaats de aanzet gegeven tot een project waarin Groningen vooroploopt ten opzichte van de meeste andere provincies als het gaat om het bestuderen van de joodse geschiedenis. Ook de meeste joodse begraafplaatsen zijn sindsdien opgeknapt. Winsum kent overigens een eigen stichting 'Een Joodse Erfenis in Winsum'. Onder auspiciën van deze stichting publiceerden H. Hamburger en J.C. Regtien in 1993 een gelijknamig boekje over aspecten van de joodse geschiedenis in Winsum en in 1995 *Sporen van een Joods verleden in Noordwest Groningen*, met vooral aandacht voor nog zichtbare overblijfselen in de vorm van begraafplaatsen, synagoges, huizen en bedrijven die van joden zijn geweest.

In de zeven voorafgaande delen van *'Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in (stad en provincie) Groningen'* is al een flink deel van de provincie behandeld. Het langverwachte deel over Noordwest-Groningen (de voormalige gemeenten

Bedum, Adorp, Winsum, Baflo, Warffum, Eenrum, Leens, Kloosterburen en Ulrum) is uiteindelijk eind vorig jaar verschenen. Dit werk valt uiteen in drie delen, met als bijvoegsel de herinneringen van de Eenrumer jood Noach Benninga.

Deel I behandelt de geschiedenis van de joden in Noordwest-Groningen. Het begint met een schets van de juridische positie van de joden vanaf de Republiek tot eind 19e eeuw. In Noordwest-Groningen vestigden de eerste joden zich rond 1750. De meeste nieuwkomers in de periode 1750-1825 kwamen uit Oost-Groningen en hadden vaak voorouders in Duitsland. Vanaf circa 1800 doet men pogingen om kerkelijke gemeenten te vormen. Winsum werd de eerste officieel erkende joodse gemeente in het gebied (1816) maar vreesde de concurrentie van Eenrum, waar men ook samenkomsten ging houden. Een joodse godsdienstige bijeenkomst moet bestaan uit tenminste tien mannen van 13 jaar of ouder, en Winsum vreesde onder de tien te komen als Eenrum zich afsplitste. Uiteindelijk heeft er in Eenrum maar kort een zelfstandige gemeente bestaan. In 1877 kreeg de gemeente Leens-Ulrum zelfstandigheid. Warffum viel weliswaar onder Winsum, maar de meeste joden daar vonden die plaats te ver en kwamen bijeen in een huissynagoge.

Winsum kreeg pas in 1879 een eigen synagoge, terwijl de joden in de Marne vanaf 1885 naar hun eigen 'sjoel' in Leens konden. In deze laatste werd tot 1940 op elke sabbat dienst gehouden. In Winsum werd de synagoge in 1934 echter een verenigings- en vakbondsgebouw (N.A. de Vries-gebouw) omdat de diensten slecht bezocht werden. Waar de vrome Winsumer joden sindsdien de sabbat vierden vermeldt Van der Berg niet: in Groningen, in Leens, bij één van de leden thuis? Ook op ander gebied lijkt de geloofsijver in Winsum kleiner dan in Leens: zo is er in Winsum nooit vanuit de gemeente aan kinderen godsdienstonderwijs gegeven, terwijl dat in Leens wel lange tijd gebeurde, hoewel de opperrabbijnen enige moeite hadden met de onbevoegde godsdienstleraar (tevens petten-/hoedenmaker en dansleraar) Joseph Palm. Van een aparte voorzanger, ritueel slachter, godsdienstonderwijzer en besnijder, zoals in grote joodse gemeenten, kon in Noordwest-Groningen geen sprake zijn. De functies werden gecombineerd of men liet iemand uit de stad Groningen het werk doen. Godsdienstige vorming vond vooral in gezinsverband plaats.

Door hun kleine aantal konden de joden in Noordwest-Groningen zich geen aparte scholen en verenigingen veroorloven, zodat ze vrijwel altijd deel uitmaakten van de dorpsgemeenschap. Intiemere contacten bleven echter vaak in de kring van familie en geloofsgenoten. Huwelijken met niet-joden kwamen dan ook weinig voor; zowel joodse als christelijke ouders stelden dit vaak niet op prijs. Toch schijnt er in het algemeen in Noordwest-Groningen een redelijke verdraagzaamheid geheerst te hebben. Er zijn voor dit gebied helaas maar twee egodocumenten van joden waaruit we een beeld krijgen van de verhou-

De joodse begraafplaats in Winsum (p. 80 van het hier besproken boek 'De Joodse Gemeenschappen in Noordwest Groningen').

ding tot de niet-joden. Noach Benninga, die verderop nog ter sprake komt, beschrijft een jeugd die niet veel anders is dan van andere jongens in Eenrum: het ergste geval van antisemitisme is een medelid van zijn voetbalclub die hem steeds "Sam" noemt. IJs Vissel beschrijft in 'Zo'n Jodenkind heeft geen mooie hengel nodig' (Baarn, 1995) zijn jeugd in Warffum rond 1900 heel anders: al zijn sommige dorpelingen hem goedgezind, hij wordt ook veel gepest door leeftijdgenoten en geschoffeed door onderwijzers en veldwachters. De in dit boek beschreven gebeurtenissen zijn soms nogal grotesk, de grens tussen feit en fictie is onduidelijk, en Van der Berg maakt terecht een spaarzaam gebruik van deze bron om de verhouding tussen joden en niet-joden te schetsen. Wat betreft beroepsactiviteit vonden de joden emplooi in tal van bedrijfstakken, soms zelfs in de landbouw. Enkelen werden rijk als handelaar of industrieel, maar overwegend waren het kleine ambachtslieden/winkeliers (vaak gecombineerd) of slaggers. Hoewel Van der Berg wel enkele cijfers geeft, wordt de welvaartsverdeling bij de joden onvoldoende kwantitatief onderzocht. Het blijft bijvoorbeeld onduidelijk in hoeverre de verdeling van rijkdom en armoede onder de joden afweek van die onder de gemiddelde bevolking.

Het aantal joden in Noordwest-Groningen bereikte in 1889 een hoogtepunt: 244, dat is ongeveer 1% van de bevolking. Daarna daalde het aantal snel tot 72 in 1930, nog geen 0,3 %. Dit komt overeen met de landelijke trend dat joden het platteland ontvluchtten en hun heil zochten in de grotere steden, omdat de plattelandseconomie hun te weinig ontplooiingsmogelijkheden bood. Vooral jonge gezinnen trokken weg, meest naar de stad Groningen of West-Nederland, en de ouderen bleven achter. Daarom stierven er vanaf 1900 in Noordwest-Groningen meer joden dan er geboren werden (in tegenstelling tot het geboortenoverschot van de bevolking als geheel, maar ook hiervan geeft Van der Berg geen vergelijkende cijfers) Aan de vooravond van

de Tweede Wereldoorlog waren de joodse gemeenschappen in Noordwest-Groningen al nauwelijks meer levensvatbaar. Overigens vind ik dat Van der Berg op p. 32 het aantal joden in deze streek wel erg bagatelliseert ("altijd uiterst gering geweest", p. 32): de 1% van 1889 ligt niet eens ver onder het landelijk gemiddelde en een stuk hoger dan het gemiddelde van het Nederlandse platteland.

Na mei 1940 werden de joden in Noordwest-Groningen evenals elders aan steeds verdergaande vrijheidsbeperkingen onderworpen. Uiteindelijk kregen zij in de herfst van 1942 bevel zich te verzamelen in Westerbork om vandaar naar werkkampen in Duitsland of Polen te worden gebracht. Slechts een enkeling dook onder. De anderen beruften in transport naar een werkkamp (de meesten hebben daar ongetwijfeld in geloofd) waar zij bij de familie konden blijven, terwijl onderduiken onzekerheid en eenzaamheid zou betekenen. Alle joden uit Noordwest-Groningen die zich vrijwillig meldden zijn vergast, de meesten kort na aankomst in Auschwitz. Alleen de paar joden die onderdoken of Nederland ontvluchtten, overleefden de Tweede Wereldoorlog.

Deel II van het boek geeft een kort historisch overzicht van de joodse begraafplaatsen in Winsum, Leens en Warffum met foto's van de grafzerken en vertaling van de Hebreeuwse teksten, waarmee deze gedenktekenen op uitstekende wijze toegankelijk zijn gemaakt.

Deel III is de neerslag van genealogisch onderzoek naar alle joden die in Noordwest-Groningen hebben gewoond, met geboorte-, trouw- en overlijdensdata, uitgeoefende beroepen en eventueel de plaats vanwaar zij kwamen en waarheen zij gingen. Ook dit overzicht biedt een schat aan informatie voor de toekomstige onderzoeker. Niet al het werk wordt die toekomstig onderzoeker uit handen genomen, want van joden die zich buiten de provincie Groningen vestigden wordt vrijwel nooit vermeld wanneer ze overleden. Het is wel begrijpelijk dat hiernaar

geen tijdrovend onderzoek is verricht, maar dat had ik liever expliciet vermeld willen zien. Overigens worden de sterfgevallen in concentratiekampen wel vermeld, voor zover bekend.

Voor *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen* is veel archief- en literatuurstudie verricht, en de bewijspplaatsen worden keurig door middel van noten verantwoord. De schrijver concentreert zich sterk op het materiaal betreffende Noordwest-Groningen, al wijst hij hier en daar op verschillen of overeenkomsten met andere joodse gemeenschappen in de provincie Groningen. Slechts sporadisch betreft hij onderzoeken buiten dit gebied bij zijn betoog: bijvoorbeeld waar hij concludeert dat van de vijf redenen die volgens een studie over de Culemborgse joden bestonden om het platteland te verlaten, voor Noordwest-Groningen de grotere economische mogelijkheden van de stad als hoofdverklaring geldt (p. 34-35). Voor de rest blijft het bij een thematisch gerangschikte opsomming van het gevonden bronnenmateriaal. Hoewel ik persoonlijk graag wat meer discussie met medeonderzoekers en prikkelende conclusies had gezien, is het de vraag of het ontbreken ervan een ernstig bezwaar is. *De Joodse Gemeenschappen van Noordwest-Groningen* maakt immers onderdeel uit van de serie 'Bouwstoffen voor de Joodse geschiedenis van (stad en provincie) Groningen' en een bouwstof is iets anders dan het gebouw dat ervan wordt gemaakt. Het is wellicht beter te wachten met een diepgravende synthese van de joodse geschiedenis van Groningen tot alle delen in de serie verschenen zijn. Als bouwstof voldoet het werk zeker aan zijn doelstelling: het bij elkaar zetten van zoveel mogelijk gegevens uit de literatuur en vooral uit de archieven (ook uit gesprekken met overlevenden van de holocaust en niet-joodse tijdgenoten), en het bieden van diverse overzichten en tabellen in deel I (vooral de bijlagen), deel II en deel III.

Het eventuele bezwaar dat Van der Berg een goed gedocumenteerde, maar niet zo vlot leesbare studie heeft gewrocht, wordt grotendeels ondervangen door het opnemen van de herinneringen van Noach Benninga (1909-1993). Het is een terugblik op zijn jeugd in Eenrum als zoon van de postbode en wethouder Simon Benninga, die door onder te duiken de Tweede Wereldoorlog overleefde. Zelf vluchtte Noach, die in Groningen tot doctor in de scheikunde was gepromoveerd, in de meidagen van 1940 met zijn gezin naar Engeland en ging vandaar naar Nederlands Oost-Indië, waar het gezin in 1942 in een Jappenkamp belandde. Dit overleefden zij en na de Tweede Wereldoorlog heeft Noach Benninga met zijn gezin nog enige tijd in Eenrum gewoond. Na 1948 woonden zij elders in Nederland en vanaf 1954 in de Verenigde Staten. Zijn memoires zijn zeer levendig en uiterst boeiend geschreven, met oog voor details en in uitstekend Nederlands, terwijl hij toen al 25 jaar in Amerika woonde. Een enkele keer vergist hij zich (zo verwacht hij de herdenking van Bommen Berend in 1922 met een gebeurtenis uit de Tachtigjarige Oorlog), maar er is een overvloed aan verhelderende of corrigerende voetnoten. De herinneringen van Noach Benninga vormen een rijke bron van informatie over het joodse leven in Noordwest-Groningen in al zijn facetten en als zodanig een prachtige aanvulling op de berg van feiten in de studie van Van der Berg.

■ Anton Rinzema

Nieuw verschenen boeken

Titel: **De geschiedenis van de Nederlandse stoomtreinen**
Auteur: André Weijfs
Uitgever: Europese Bibliotheek b.v. Zaltbommel
ISBN: 90-288-2694-7
Prijs: f 59,- (288 pagina's, 22 x 28 cm, gebonden, uniek fotomateriaal)

Titel: **Vijf eeuwen Drenthe in kaart, prent en plaat**
Auteur: Herman Visser en dr. Geert H. Kacks
Uitgever: Europese Bibliotheek b.v. Zaltbommel
ISBN: 90-288-3258-0
Prijs: f 49,- (160 pagina's, 22 x 28 cm, gebonden, 3e druk)

Titel: **Veenkoloniale Volksalmanak**
Uitgever: Veenkoloniaal Museum Veendam
ISBN: 90-73777-23-2
Prijs: f 17,95 (144 pagina's, geïllustreerd)

Titel: **Om Leermans komen**
Uitgever: Vereniging Dorpsbelangen Leermans/ profiel Bedum
Prijs: f 70,- (244 pagina's, gebonden)
Inhoud: Beschrijft leven, wonen en werken in Leermans

Titel: **"Benjamin"**
Auteur: Paulien Broekema
Uitgever: Arbeiderspers Amsterdam
Prijs: f 34,70 (274 pagina's)
Inhoud: Beschrijft de socialist Benjamin Broekema uit Warf-fum, afkomstig uit een joods gezin dat kort na aan komst omkwam in het concentratiekamp Auschwitz.

Titel: **Bierum in de branding**
Uitgever: Profiel Bedum
Prijs: f 49,50 (3e druk)
Inhoud: Inwoners van Bierum, die de bezettings- en bevrijdingstijd in het dorp en de omgeving hebben meegemaakt, beschrijven hun ervaringen. Ook wordt daarbij het strafkamp in Spijk beschreven.

Veel lezers zullen de Sijboltsheerd te Maarhuizen, ongeveer 1,5 kilometer ten noordwesten van Winsum, nog wel gekend hebben. De boerderij lag op de noordelijke rand van de wierde, met het voorhuis gericht naar het kerkhof bovenop de wierde. De boerderij is, ondanks de monumentenstatus die zij had, zo'n twintig jaar geleden na jaren van verval van de aardbodem verdwenen. Er restte slechts nog een steenhoop, overwoekerd door bomen en struikgewas.

Afb.1 Boerderij vanuit het zuid-oosten

De Sijboltsheerd te Maarhuizen *Herbouw van een verdwenen boerderij*

Ontwikkeling door de eeuwen heen

Naar aanleiding van de herbouwplannen die de huidige eigenaar heeft, bestond de noodzaak om aan de hand van de nog aanwezige fundamenten de boerderij in kaart te brengen. Om meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de boerderij door de eeuwen heen, is er tevens onderzoek gedaan naar andere bouwsporen en naar de aangetroffen materialen. Gedurende de afgelopen zomermaanden is de locatie ontdaan van bomen, struikgewas en afval. Vervolgens zijn muurrestanten en funderingen van de boerderij blootgelegd, opgemeten en gefotografeerd. De hoofdafmetingen van de boerderij komen overeen met die van de kadastrale minute uit ca.1830, zodat we kunnen concluderen dat de boerderij zoals die er enige decennia geleden stond, sinds het begin van de 19^e eeuw niet wezenlijk veranderd is. De schuur en de hals en delen van het voorhuis dateren van rond 1800, een tijd waarin veel boerderijen werden vernieuwd of uitgebreid ten gevolge van de toenmalige hoogconjunctuur in de landbouw. Behalve restanten van bebouwing is in de schuur ook scherfmateriaal (van diverse ouderdom, vanaf ca. 1000 na Chr.) en het talud van een sloot of dobbe (drinkvijver) gevonden.

Een voorganger

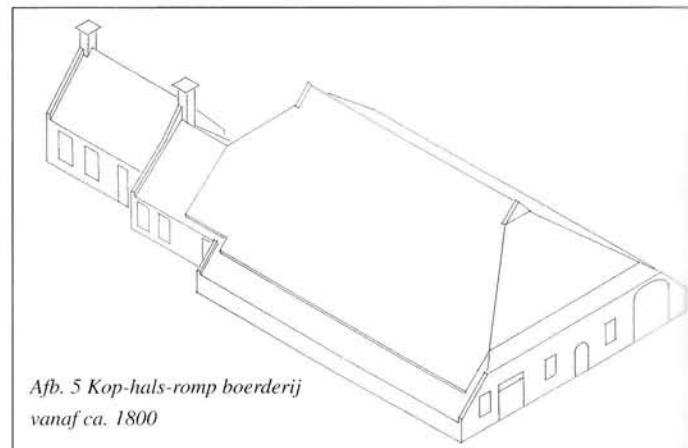
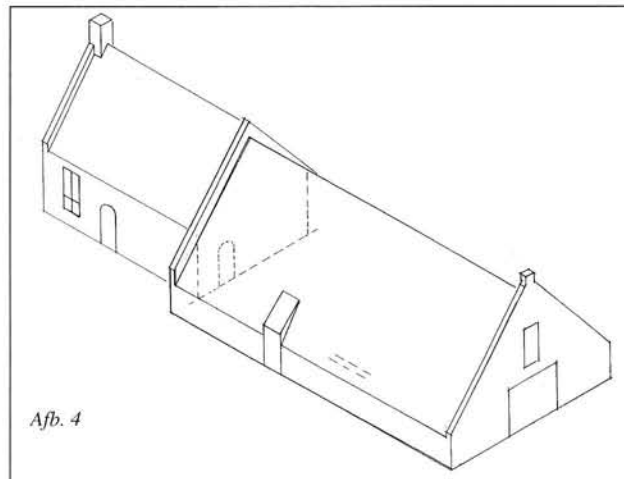
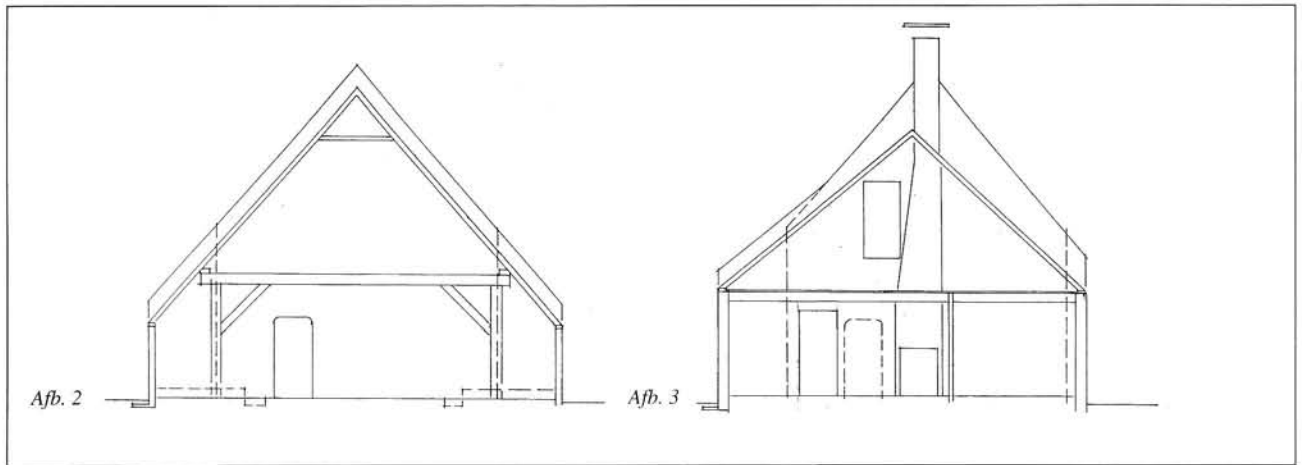
Op grond van een opmeting en detailfoto's uit 1979 was al bekend dat het voorhuis van de boerderij een zeer oud gebouw betrof, dat vermoedelijk dateert uit de 16^e eeuw. Vanuit de aanname dat het voorhuis altijd onderdeel van een boerderij is geweest, lag het voor de hand om te onderzoeken of er aanwijzingen en/of restanten gevonden konden worden van het schuurgedeelte of van een zogenaamd 'langhuis', daar dit boerderijtype in de 16^e eeuw algemeen was in Friesland, Groningen en Ost-Friesland (BRD).

Het langhuis is een boerderijtype dat gekenmerkt wordt door een hoger voorhuis en een lager achterhuis, waarin het bedrijfs-gedeelte ondergebracht was. Dit type is naar men aanneemt een

voortzetting van het prehistorische boerderijtype, zoals dat onder andere te Ezinge is opgegraven. Van het langhuis is een 19^e-eeuwse beschrijving bekend en er zijn veel afbeeldingen te vinden op 17^e- en 18^e-eeuwse landmeterkaarten. Vanaf ca. 1600 is dit type langzaamaan verdrongen door de hogere en bredere zogenaamde 'Friese schuur' (zie ook het artikel over 'Oldenzijl en haar bewoners' in Infobulletin Winshem, december 2000, pagina 10 en 11).

Om vast te stellen of de schuur van de Sijboltsheerd een voorganger heeft gehad in de vorm van een achterhuis, is gegraven op plaatsen waar restanten vermoed konden worden, namelijk in het verlengde van het voorhuis en niet al te ver verwijderd uit een lijn in het verlengde van de zijgevels ervan. Aan de oostkant werd direct naast de hals een fundering aangetroffen die doorliep in het stalgedeelte van de grote schuur. Het gebruikte steenformaat komt overeen met die van de oudste delen van het voorhuis. Aan de westzijde werd op een even grote afstand uit de westgevel van het voorhuis een funderingsrestant en een grondverbetering van puin gevonden. Maar omdat het vloerpeil in de schuur vanouds lager ligt dan dat in de stal, zijn overige daar aanwezige bouwsporen verloren gegaan. Andere funderingen in het verlengde van het voorhuis werden niet gevonden. Zijn deze twee parallellopende bouwsporen samen de fundamenten van de zijgevels van een schuur, dan zal deze schuur ca. 10.00 m breed zijn geweest. Andere bouwsporen geven aan dat deze schuur een lengte heeft gehad tussen 14.00 en 19.00 meter.

Op foto's van de achtergevel van het voorhuis is te zien dat aan de schuurkant op deze gevel een dak aansloot, dat beduidend steiler was dan het dak van de hals en dat de nok van dit dak in het verlengde van die van het voorhuis lag. De dakvorm die hieruit afgeleid kan worden, gecombineerd met bovenstaande funderingsgegevens, houdt in dat de zijgevels laag zijn geweest, iets wat duidt op een functie als schuur. Later, toen de grote schuur werd gebouwd, is de oostgevel verhoogd en is het dak

minder stijl geworden (zie de afbeeldingen 2 en 3) ten behoeve van de woonfunctie die erachter werd ondergebracht. In afbeeldingen 4 en 5 zijn de twee opeenvolgende situaties in combinatie met de hierboven beschreven fundamenten schematisch uitgewerkt. De boerderij met voor- en achterhuis zou gezien de afmetingen kunnen worden aangeduid als een langhuis met breed achterhuis. Diverse gebouwonderdelen sluiten aan bij dit model. Dat boerderijen met deze hoofdvorm bestaan hebben blijkt uit 18^e-eeuwse landmeterkaarten.

Afb. 5 Kop-hals-romp boerderij vanaf ca. 1800

Het voorhuis

De oudste delen muurwerk zijn met grijze en bruine leem gemetseld in wildverband. Er is hoofdzakelijk baksteen toegepast met een gemiddelde afmeting van 320x155x75 mm, een 10-lagenmaat van ca. 83 cm. Deze steenafmetingen zijn ook recent aangetroffen in een bruggenhoofd van de voormalige Tammingaborg te Bellingeweer en als bestrating in een tuin aan de Molenstraat te Winsum, waarvan verondersteld wordt dat deze iets te maken heeft met het verdwenen Dominicaner klooster te Winsum. In de zuidhoek van de oorspronkelijke oostgevel werd een gat aangetroffen van 8x11 cm waarvan de uitgesleten onderkant aansloot op het oudst bekende vloerniveau aan de binnenzijde. Vermoedelijk diende dit gat om bij het schoonmaken van de vloer het gebruikte water af te voeren.

Van de oorspronkelijke hoofdtoegang in de oostgevel resteren nog een aantal stenen. Deze zijn aan de buitenkant fraai geprofileerd en hebben aan de binnenzijde een sponning van 3x3 cm ten behoeve van de deur. Waarschijnlijk zijn de stenen in deze vorm gebakken. De afmeting is gemiddeld 32x15,5x7,5cm. De deuropening is 94 cm breed. In de tussenmuur tussen voorhuis en hals bevond zich een doorgang gevormd uit stenen met een simpele schuine profilering (vellingkant). De deuropening was 94 cm breed, 195 cm hoog en voorzien van een korfboog. Naast deze doorgang bevond zich een nis die werd afgedekt door twee schuin geplaatste stenen (zie afbeelding 6).

De aangetroffen eiken balken hadden forse afmetingen met een breedte van 26 tot 27 cm en een hoogte van 30 tot 37 cm. Jaarringonderzoek leverde op dat deze balken uit bomen gehaald zijn die halverwege de 16e eeuw gekapt zijn. De bovenkant van de balken lag op ca. 325 cm boven de oudst bekende vloer. Een balk was voorzien van twee verschillende consoles in gotische stijl.

Afb. 6 Kaarsnis naast doorgang in tussenmuur

Verder kwamen in het voorhuis funderingen van twee bedsteden tevoorschijn.

Tussen de puinhopen zijn zandstenen dorpels gevonden, waarvan twee met steenhouwermerk die via de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een datering opleverde voor één van de twee. Dit merk is ook aangetroffen te Nijmegen en Haaksbergen en wordt gedateerd in de eerste helft van de 16e eeuw. Ook werden stenen aangetroffen die vakkundig bewerkt zijn om gehengduimen, bindroeden en ander ijzerwerk in het muurwerk op te kunnen nemen. Op veel van de gevonden stenen zitten kleurresten in de kleuren rose, wit en dieprood.

De komende maanden zal de Stichting Archeologie & Monument, zodra de toestemming van het ROB binnen is, met nader archeologisch onderzoek verder gaan. De stichting wordt daarbij geassisteerd door leden van de werkgroep Archeologie van de Historische Vereniging Winsum-Obergum.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de Sijboltsheerd een gebouw was met een lang verleden. Het voorhuis van de boerderij is in de 16e eeuw gebouwd, waarschijnlijk met een schuur

bouwd wordt. Ons uitgangspunt is daarbij dat herbouw zoveel mogelijk recht moet doen aan de (bouw)historie van de verdwenen boerderij. Dan zal herbouw zich vanzelfsprekend voegen in het landschap van Maarhuizen.

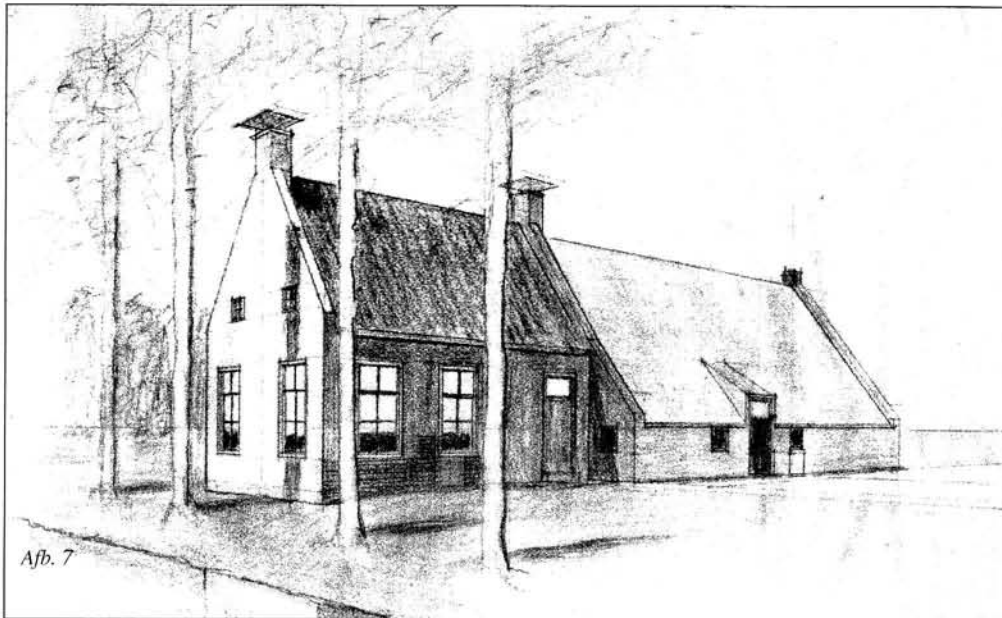
Uit het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat de ons bekende kop-hals-rompboerderij uit ca. 1800, met het voorhuis zo dicht op de weg, een voorganger heeft gehad bestaande uit datzelfde voorhuis met een achterhuis. Om een aantal redenen hebben wij die vroegere situatie als uitgangspunt genomen voor het herbouwplan.

- Naar onze overtuiging is herbouw van het voorhuis, gecombineerd met het aangetoonde achterhuis, historisch verantwoord en cultuurhistorisch gezien aantrekkelijker dan herbouw van de kop-hals-rompschuur, waarvan we er gelukkig nog zoveel kunnen zien in onze provincie.
- Naast de twee bestaande kop-hals-rompboerderijen, gelegen op en naast de wierde van Maarhuizen, zal dan ook een ouder type boerderij te zien zijn.
- Samen met het voormalig voorwerk van het klooster Wijt-

werd te Usquert (Maarhuizen 1, W.F. de Bruin), een voormalige kloosterboerderij van het klooster St. Bernard te Aduard (Maarhuizen 3, D. de Vries) en het kerkhof zal de waarschijnlijk 'vrije' boerderij Sijboltsheerd een fraai en afwisselend geheel vormen.

- Daarnaast is herbouw in deze vorm ook financieel aantrekkelijker.

Bouwhistorisch en architectonisch gezien is het 16e-eeuwse voorhuis met haar unieke onderdelen het belangrijkste deel van het gebouw. Van het voorhuis is door onderzoek erg veel bekend geworden en daarmee is het mogelijk om het heel gedetailleerd en waarheidsgetrouw te herbouwen. Dit geldt zowel voor het exterieur als voor het interieur.

die breder en iets lager was dan het voorhuis. De unieke en rijke bouwfragmenten die in het voorhuis aanwezig waren, laten zien dat het de toenmalige eigenaar goed ging en vertellen ons in het algemeen iets over de 'gewone' architectuur op het platteland uit die periode. De schuur is vermoedelijk aan het eind van de 18^e of aan het begin van de 19^e eeuw, toen in de landbouw sprake was van een hoogconjunctuur, vervangen door een grote schuur met hals.

Voorlopig ontwerp (afb. 7)

Waarom en hóe herbouwen we Sijboltsheerd? Het is een plek waarvan het (bouw)historisch onderzoek heeft aangetoond dat er al zeker in de 16^e eeuw gewoond werd en, gezien het gevonden aardewerk, waarschijnlijk al vanaf de 11^e eeuw. Stedenbouwkundig is er zeker iets voor te zeggen om ter plaatse weer een gebouw op te richten. De provinciale weg slingert om de nu lege woonstede, terwijl herbouw van de boerderij het waarom van deze slinger zal verduidelijken; de weg is namelijk om de boerderij met erf heen gelegd. De belangrijkste vraag is dan ook niet of er herbouwd mag worden, maar vooral hóe er her-

Alle bekende onderdelen zullen in de herbouw worden opgenomen, zoals de profielstenen van de voormalige hoofdtoegang in de oostgevel, de bedsteden, de doorgang en kaarsnis in de tussenmuur en de balken met de bekende afmetingen en onderlinge afstand en met opnieuw gemaakte consoles.

Het voorhuis zal herbouwd worden met gebruikmaking van oude materialen en kleuren op exact de plek waar het heeft gestaan. Het achterhuis zal in hoofdvorm teruggebracht worden en traditioneel worden uitgevoerd. Het verdwenen loopbruggetje over de oostelijke gracht zal opnieuw worden opgericht. De aanwezige bestratingen en muurrestanten van de kop-hals-rompschuur blijven gespaard en worden in het tuinontwerp opgenomen.

■ *Jacob Veltman*

Doudestieds

Deze foto is genomen in de Oosterstraat (± 1925), nabij de haven. Op de achtergrond ziet u nog de voormalige Stoomtimmerfabriek van de familie Timmer, waarin nu nog schildersbedrijf Enter en timmerbedrijf Ritzema gevestigd zijn. Op de voorgrond (poserend op de fiets) I.J. Enter, destijds schilder te Obergum. Onder zijn arm heeft Enter zijn werkbak, in Groninger dialect: 'piepkörf'. Links ziet u de rijwielzaak van J. Antoon, later van Antjo Dijkmans.

Documentatie & Tijdschrift

Het afgelopen najaar is de redactie van het Infobulletin uitgebreid van vier naar zeven leden en daarvoor was een reden. Onder de naam Werkgroep Documentatie & Tijdschrift hebben de leden zich tot doel gesteld om naast de uitgave van het Infobulletin ook te gaan werken aan het toegankelijk maken van het materiaal dat de inmiddels stilgevallen Werkgroep Bibliografie de afgelopen jaren heeft verzameld. Ook willen we die verzameling zo mogelijk verder uitbreiden en het beschikbare beeldmateriaal toevoegen. Een tijdschriftredactie heeft immers alle belang bij goede documentatie, maar ook voor de leden van onze vereniging kan dit natuurlijk interessant zijn. We hebben besloten om al het archiefmateriaal op een website te gaan plaatsen en ook de oude nummers van het Infobulletin. Zo werd nog vóór het einde van het jaar domeinruimte beschikbaar gesteld voor onze website, die te vinden is onder 'www.wins-hem.nl'. De website wordt gesponsord door PK-Automatisering in Assen en beheerd door Clemens Tersteeg, die samen met Aad van der Drift werkt aan de opbouw van deze nieuwe website van onze historische vereniging. In het nu volgende vraaggesprek vertellen Clemens en Aad over hun ideeën en ervaringen.

Het eerste half jaar zit erop, wat is er tot nu toe tot stand gekomen?

We zijn begonnen met een uitgebreide brainstormsessie over de structuur van de website en hebben besloten om eerst de oude jaargangen van het Infobulletin te plaatsen. Voor de zomervakantie staan de eerste twee jaargangen van '96 en '97 er wel op. Uiteindelijk willen we het zo opbouwen dat alle tekst- en beeldmateriaal ook via een tijdbalk is op te vragen. We beperken ons wel tot de inhoudelijke artikelen ... dus geen oude actualiteit die inmiddels niet meer geldt, zoals verslagen van ledenvergaderingen of een verhaal over de stand van zaken rond de werkgroepen.

Wat zijn jullie voor problemen tegengekomen?

Technisch gezien is het allemaal heel simpel, eigenlijk zijn we ook nog geen echte problemen tegengekomen ... behalve tijdsgebrek, maar dat is chronisch bij IT-ers ... Het is allemaal wel tijdrovend want de eerste jaargangen zijn niet digitaal bewaard. Dat betekent dat je de teksten stuk voor stuk moet inscannen en corrigeren. Het scannen gaat namelijk lang niet altijd feilloos en daardoor zit er ook veel typewerk aanvast. Per nummer gaat er toch al gauw zo'n acht uur inzitten en dan zijn we aan het plaatsen van foto's nog niet eens toegekomen.

Wie raadplegen de website?

Je kunt nagaan van welke zoekmachine de bezoekers komen. Voor 88 % gaat het om Nederlanders en maart is de drukste maand geweest. Gemiddeld hebben we één pageview per dag. Dat is nog niet zoveel maar we zijn natuurlijk ook nog in opbouw.

Wat stellen jullie je voor om het komende seizoen te gaan doen?

De voorzitter moet nog een voorwoord schrijven en wij gaan na de vakantie gewoon door met nummers bijplaatsen, jaargang '98 en '99 als het lukt ... en beeldarchief inscannen. Foto's willen we op thema gaan plaatsen, bijvoorbeeld Hoofdstraat-W ...

Een screenprint van de voorpagina van de website 'www.wins-hem.nl', zoals Clemens Tersteeg die in de winter van 2000/2001 heeft gemaakt. Op de achtergrond ziet u een afbeelding van de in de elfde eeuw geslagen Winsumer munt met op de voorzijde een gekroond borstbeeld en face van de Duitse keizer met omschrift ECBERT V S (muntheer Egbert II van Brunswijk, 1068-1090). Daarvoor ziet u een deel van de keerzijde van de munt, met in het midden de heiligen Simon en Judas en daaromheen het randschrift 'VVINSHEM'. De doorsnee van de munt bedraagt circa 18 millimeter en het gewicht circa 0,7 gram. En ... wie weet ... misschien zal met de komst van deze website het Winsumer muntje ooit nog weer 'ns rollen ...

als je dan vervolgens via de tijdbalk laten we zeggen 1827 intypt, dan verschijnt alle informatie uit dat jaar over Hoofdstraat-W op het scherm. Maar die informatie moet er natuurlijk wel eerst allemaal ingestopt worden. Het zou trouwens ook aardig zijn om iets met de actualiteit te gaan doen, bijvoorbeeld verslagen of besluitenlijstjes van ledenvergaderingen en werkgroepoverleg plaatsen. Dat kan interessant zijn voor de leden maar ook wel voor andere bezoekers van de website, dan weten ze een beetje waar de club mee bezig is.

Hoe gaat het met het materiaal dat de voormalige Werkgroep Bibliografie heeft nagelaten?

Dat materiaal is bij Aad, maar we hebben er tot nog toe niets mee gedaan omdat we nog steeds niet weten hoe we het goed in een databestand kunnen zetten. De vraag hoe we dat het beste kunnen gaan aanpakken is inmiddels voorgelegd bij de Groninger Archieven. We hopen in het nieuwe seizoen wel met die bibliografie aan de slag te kunnen.

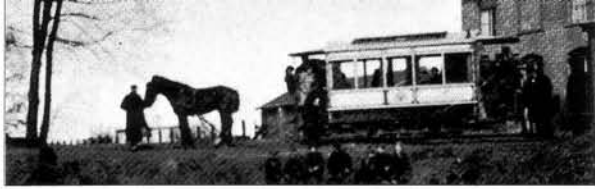
Hebben jullie nog extra man-/vrouwkracht nodig?

Nu helpt Tineke Ruiters (de vrouw van Aad) nog veel met het invoeren van tekst in de computer, maar eigenlijk kunnen we er best nog wel iemand bij gebruiken die assisteert met het invoeren van gegevens.

Wanneer zijn jullie echt tevreden met de website?

Als alle oude jaargangen erop staan kunnen we aan de vormgeving gaan werken. Dan kun je leuke foefjes gaan toepassen, het echt mooi maken en gebruikersvriendelijke knopjes en links invoeren, waarmee je weer bij andere informatie terecht komt. Als we zover zijn kunnen we de adverteerders uit het blad tegen een meerprijs ook de gelegenheid bieden om op onze website te adverteren. Ook de opbouw van een apart fotoarchief kan het natuurlijk aantrekkelijker maken. Daarnaast kun je bijvoorbeeld ook aanmeldings- en bestelformulieren, een gastenboek en andere secretariële zaken gaan opnemen. Maar daar moet het bestuur zich eerst nog maar 'ns over buigen.

■ Erna Bakker

De paardentram van de Tramweg-Maatschappij Winsum-Ulrum

De meeste noordelijke tramwegonderneming in ons land was indertijd de Tramweg Maatschappij Winsum-Ulrum. De dienst werd ruim honderd jaar geleden in bedrijf gesteld en in 1922 kwam het einde van deze paardentram. Nu is er vrijwel niets meer over dat nog aan dit model van vervoer herinnert.

Geen haast

In het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw werden de verbindingen in het overwegend agrarische gebied in het noorden van de provincie Groningen voornamelijk onderhouden met bootdiensten en hier en daar met omnibussen of per rijtuig. In de Groninger Volksalmanak voor 1850 lezen we dat er in dat jaar een diligence reed van Winsum en Obergum langs de straatweg naar Groningen. De onderneming was van J. Alderts en er werd gereden op dinsdag en vrijdag. De weg van Winsum naar Groningen en omgekeerd werd in een uur en dertig minuten afgelegd. De 'vracht' van elke passagier bedroeg 40 cents. Er was ook een trekschuit van Ulrum naar Groningen die passagiers en pakgoederen meenam naar Winsum en Obergum en er was sprake van zogenaamde 'dorpsschepen' van Winsum en Obergum die "... meest alle dagen in de stad zijn".

De opening van de Staatsspoorlijn van Groningen naar Delfzijl op 15 juni 1884 vormde het begin van de ontsluiting van Noord Groningen per rail. Ook hebben verschillende geïnteresseerden voor dit gebied plannen ontworpen voor de aanleg van tramwegen. Een van hen was de heer H.E. Oving uit Rotterdam, hande-

laar in spoorwegmaterialen en agent van een Duitse Locomotiefabriek. Op 6 juni kreeg hij een concessie voor de aanleg van een lokaalspoorweg van Sauwerd naar Roodeschool, aansluitend op de reeds bestaande spoorlijn Groningen-Sauwerd-Delfzijl. Op 9 juli 1887 werd de NV Groninger Locaalspoorweg-Maatschappij opgericht, vervolgens werd de spoorlijn op 16 augustus 1893 zonder enig feestelijk vertoon geopend en kreeg Winsum een rechtstreekse railverbinding met de stad Groningen.

Dit was voor Aldert Alderts, logementhouder en rijtuigverhuurder te Winsum, aanleiding om de volgende dag, 17 augustus, in aansluiting op de treinen van en naar Groningen een omnibus te openen op Wehe en vandaar tweemaal daags door naar Ulrum. De totale reistijd met de omnibus van Winsum naar Ulrum bedroeg bijna twee uur, maar men had in die tijd nog geen haast.

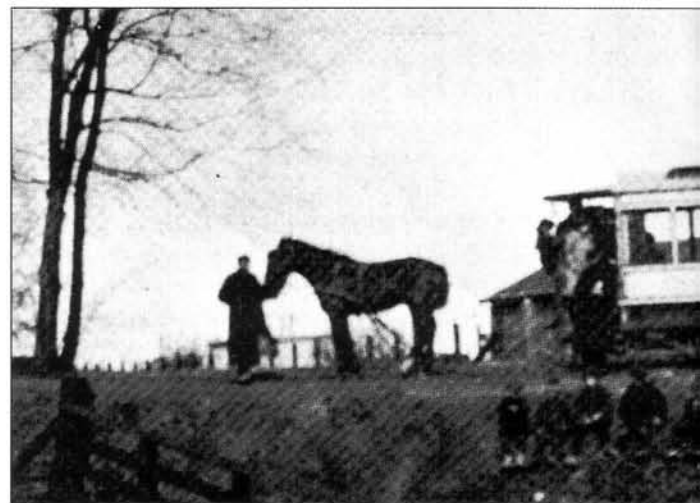
De komst van de paardentram

Het vervoer nam intussen steeds meer toe en er ontstonden dan ook meerdere omnibusdiensten op Winsum. Dit trok de aandacht van geïnteresseerden voor de aanleg van een tramlijn. Op 1 maart 1895 kregen de firma Reinders & Knol Bruins, kassiers, en P.M.A. Hurdeman, architect, allen woonachtig te Groningen, concessie van Gedeputeerde Staten van Groningen voor de aanleg en exploitatie van een paardentram langs de provinciale weg vanaf de kom van de gemeente Winsum naar Leens. Een voorwaarde is dat "... uiterlijk binnen één jaar nadat de tramweg in exploitatie is gebracht deze moet zijn doorgetrokken en in exploitatie zijn gebracht tot aan het station van den Groninger Locaalspoorweg-Maatschappij te Winsum en binnen vijf jaar daarna langs en over den provincialen kustweg van Leens tot Ulrum".

De steile stenen Boog over het Winsumerdiep in Winsum lag

Het station Winsum omstreeks 1910. Rechts de remise van de paardentram Winsum-Ulrum, die van 1897 tot 1922 werd geëxploiteerd. Voor de remise staat een wagon van de paardentram. Het station is in 1971 gesloopt. (Archief P. Noord)

De laatste rit met de paardentram op 31 maart 1922. De foto is genomen voor het Winsumer station. (Archief P. Noord)

echter een doortrekking van de tramlijn naar het Winsumerstation in de weg. Dit was onder andere de reden dat de concessionarissen wijziging van de concessie vroegen in die zin dat de tramlijn van Ulrum over Wehe naar Eenrum zou lopen en vandaar naar Baflo, met aansluiting op de stoomtrein van de Groninger Spoorweg-Maatschappij. Winsum kwam dus niet meer in de plannen voor. Gedeputeerde Staten vonden dit kennelijk niet belangrijk, want zij gingen met het gewijzigde tracé akkoord en zo werd er op 30 augustus 1895 een gewijzigde concessie verleend. De wijziging had wel tot gevolg dat een van de betrokken gemeentes medewerking weigerde. Opnieuw wendden de concessionarissen zich tot het provinciaal bestuur, nu om vergunning voor het oorspronkelijke plan. Hieraan was toegevoegd de verbinding met Ulrum en de toezegging om binnen één jaar na het begin van de exploitatie de lijn door te trekken tot het station van Winsum. Tenslotte werd op 20 maart 1896 de gewijzigde concessie verleend en kon men beginnen met voorbereidingen voor de aanleg.

Hiervoor moest geld op tafel komen en daartoe verzochten de concessionarissen op 1 oktober 1896 aan Gedeputeerde Staten om een subsidie per kilometer baanlengte van f 1500,- ineens en jaarlijks gedurende tien jaar f 150,- per kilometer. Het provinciaal college reageerde vlot en liet op 27 november al weten dat het bereid is een jaarlijkse subsidie van f 100,- per kilometer te verstrekken gedurende de eerste vijftien jaar. Deze financiële toezegging had tot gevolg dat de initiatiefnemers op 7 oktober 1897 de naamloze vennootschap 'Tramweg-Maatschappij Winsum-Ulrum' (kortweg TWU) oprichtten met een maatschappelijk kapitaal van f 180.000,-, verdeeld in 180 aandelen van f 1000,-. Naast particulieren traden ook de langs de tramlijn gelegen gemeenten toe als aandeelhouder. Een van de commissarissen was dan ook de burgemeester van Ulrum, de heer J. van Julsingha. Volgens een opgave uit 1913 waren de andere commissarissen de heren H. Knol Bruins te Groningen, C. Reinders te Warffum en P.M.A. Ruurman te Groningen.

Vermeldenswaard is nog het feit dat de directeur van de Groninger Locaalspoorweg-Maatschappij in die tijd heeft geprobeerd om vergunning te krijgen voor de aanleg van een tramlijn van Kantens over Onderdendam naar Winsum. Deze verbinding is echter nooit tot stand gekomen.

Aanleg en opening

In 1897 is men al met de aanleg van de lijn begonnen. De spoorweg werd geheel in stalen groefrails met een spoorwijdte van 1067 mm uitgevoerd. Ondanks de aanvankelijke bezwaren is het station van Winsum toch als beginpunt gekozen. Daar werd op het stationemplacement een houten remise gebouwd met drie sporen. Deze bood plaats aan zes rijtuigen en een stal voor negen paarden. Vanaf het station liep de lijn door de Stationsweg, rechtsaf de Hoofdstraat in naar de Boog over het Winsumerdiep. De opritten over de brug waren voor de paardentram glooiend gemaakt. Een van de stalknechten

moest ervoor zorgen dat er steeds een zogenaamd voorspanpaard aanwezig was om de tram over de Boog heen te trekken. Vervolgens ging het door Obergum en daarna over de Pattil (til

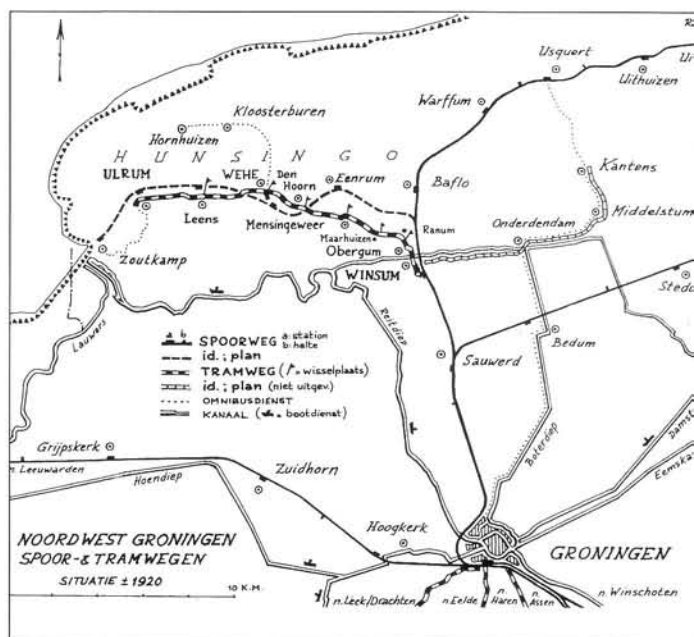

= brug) die in het tarievenstelsel de eerste sectiegrens vormde. Langs de provinciale weg werden de volgende plaatsen, tevens sectiegrenzen aangedaan: Tol Ranum, Maarhuizen (wissel), Mensingeweer (wissel), Abelstokstertil, Den Hoorn (wissel), Wehe (wissel en tevens hoofdremise met drie sporen voor zes wagens en een stal van twaalf paarden), Verhildersum, Leens (wissel), Zandweg Hornhuizen, Ulrum (eindpunt). In de Marktstraat verrees daar een kleine remise met twee sporen voor drie rijtuigen en een stal voor vijf paarden. De totale lengte van de lijn bedroeg 14,6 kilometer. Voor de aanleg werd een aantal wierden, waarvan sommige met vrij steile hellingen, doorsneden.

De heer W. Wichers, voorheen onderdirecteur bij de Eerste Groninger Tramweg-Maatschappij (EGTM), werd benoemd tot directeur van de nieuwe lijn van Winsum naar Ulrum en de heer J. Stukje (eveneens afkomstig van de EGTM) werd aangesteld als controleur. Het verdere personeel bestond uit twee koetsiers, drie conducteurs en drie stalknechten. Op zaterdag 13 november 1897 vond de feestelijke opening plaats in aanwezigheid van vele hooggeplaatste genodigden. Zij werden 's morgens opgewacht door twee met vlaggen versierde rijtuigen, elk bespannen met twee witte schimmels. Het gezelschap werd na een voorspoedig verlopen tocht (onderbroken door vele toespraken, spijs en drank) tegen de avond weer afgeleverd bij het stationskoffiehuis in Winsum. Hier liet het gemeentelijk bestuur tot slot de champagne nog rijkelijk vloeien. Volgens de berichtgeving uit diverse kranten was alles prima in orde. Het meest ingenomen was men met de ontdekking dat de rijtuigen slechts één klasse kenden. Zo schreef de verslaggever van de Nieuwe Groninger Courant de volgende dag: "Is niet de tram een bij uitstekendheid egaliserend vervoermiddel?"

Exploitatie

De dag na de opening begon de gewone dienst met vijf ritten heen en terug in aansluiting op de treinen in Winsum. De dienstuitvoering gebeurde vanuit Ulrum, waar ook de conducteurs en de koetsiers woonden. 's Morgens om 4.20 uur vertrok de eerste tram uit Ulrum en de laatste keerde daar om 0.24 uur terug. Dit geeft een indruk van de lange diensten die het personeel moest maken, in die dagen een normaal verschijnsel bij tram en trein.

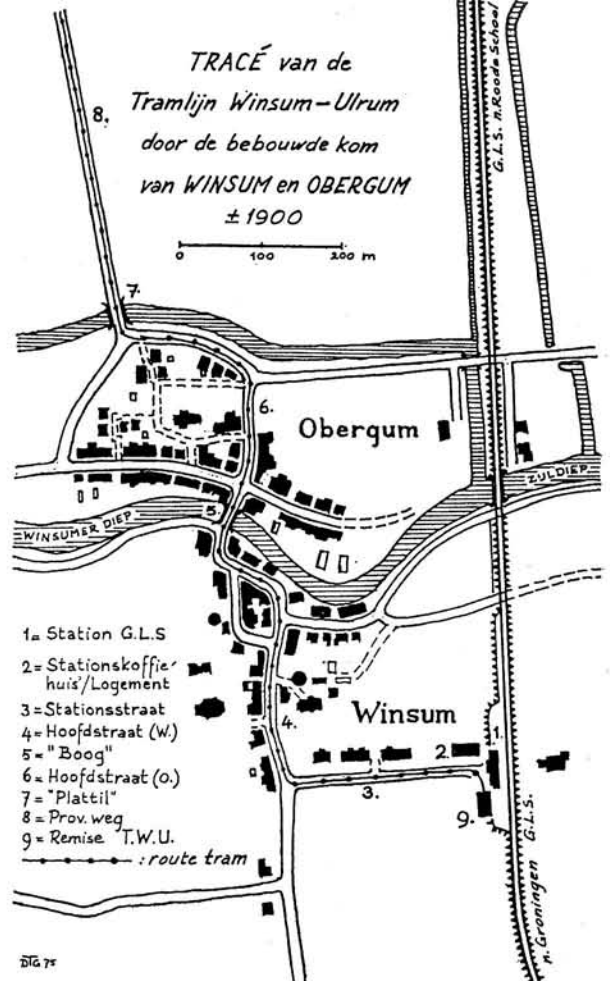
Op dinsdagmiddag reed er om 16.06 uur nog een extra tram vanuit Winsum om de uit Groningen terugkerende marktgan- gers naar huis te brengen. Over de gehele rit deed de tram ruim vijf kwartier. Het tarief bedroeg vijf cent per sectie, een enkele reis van Winsum naar Ulrum (11 secties) kostte 55 cent, een retour 80 cent.

De TWU bezat acht gesloten rijtuigen, die geleverd waren door La Metallugique te Nivelles. Ze waren verdeeld in twee series van vier, die werden onderscheiden naar hun afmetingen. De grote zesramers, die twintig zittende en op het balkon tien staande passagiers konden vervoeren, werden getrokken door twee paarden. De kleinere vijframers waren elk goed voor zes- tien zitplaatsen en zeven staanplaatsen op het balkon. De rijtui- gen waren geheel bruin gelakt en hoewel dit verbod veelvuldig werd overtreden, mocht er binnen niet gerookt worden. Op een keer bemerkte conducteur Kees Lantink dat een reiziger in een overvolle wagen welgemoed zat te genieten van een forse sigaar. Lantink wees de roker erop dat roken in het rijtuig niet geoorloofd was. Triomfantelijk wees de overtreder toen op het bordje '16 personen - niet roken' en riep uit: "16 personen niet roken, ik ben nummer 17". Lantink trok zich verslagen terug op het achterbalkon en nummer 17 rookte met genoegen verder.

Behalve het reizigersmateriaal was er nog een open goederen- wagen, voorzien van een houten dak en dekzeilen aan weerszij- den. Deze wagen kon zomers ook voor het vervoer van passa- giers worden gebruikt. Hiermee werd een vrij intensief vervoer bewerkstelligd van stukgoederen, balen vlas, zaaikoren en der- gelijke. De bekende Mansholt was een grote klant, voor wie de goederentrein vaak 's nachts reed. In Winsum vond de overslag van goederen uit de spoorwagons plaats op het buitenste spoor van de remise. Tussen zijn gewone werk door hielp de stal- knecht daar een handje bij het overladen om zo wat extra's te verdienen als aanvulling op zijn weekloon van f 8,50.

De TWU beschikte ook over twee éénassige lorries, die achter de tram konden worden gekoppeld voor bagagevervoer, en over twee sneeuwplougen. Fietsen werden hangend aan een rek aan het achterbalkon van de personenrijtuigen meegenomen. Het postvervoer vormde een aparte bron van inkomsten voor de TWU, dat vanaf 1 maart 1899 aan de tram werd toevertrouwd tegen een jaarlijkse vergoeding van f 2000,-. Daarvoor werden twee rijtuigen voorzien van een postcompartiment met sorteertafel. Het postvervoer nam gaandeweg een grotere omvang aan en daarom werd per 1 januari 1909 de vergoeding verhoogd tot f 2500,- per jaar. In 1912 werd een apart postrijtuig in dienst gesteld, waarop de vergoeding nog eens met f 835,- werd ver- hoogd.

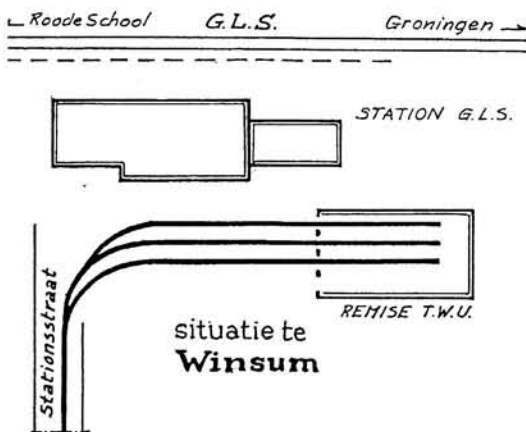
Vanaf de oprichting bezat de maatschappij twintig paarden, namelijk tien Ardenners en tien van een Amerikaans ras. Deze laatste hadden eerder dienst gedaan bij een Haagse omnibusmaatschappij. De paarden hadden fraaie namen, zoals Clara, Emma, Hilde, Victoria, Aurora, Sador, Kees en Daisy. De grote rijtuigen moesten door twee paar-

den worden getrokken en werden daarom maar weinig gebruikt. De kleinere konden met één paard volstaan. Bij elke remise werden de paarden ververst. Remises waren er in Winsum, Wehe en Ulrum. De dienst was zo ingericht dat elk paard 's nachts in zijn eigen stal kon overnachten.

De gehele exploitatie van de TWU werd gekenmerkt door grote stabiliteit in de dienstuitvoering. In feite werd de dienstregeling beheerst door de treinloop naar en van Groningen. In het jaar- verslag van 1906 werd dat tot uitdrukking gebracht met de ver- melding van het feit dat gedurende dat jaar "geen enkele trein werd gemist". Kort na de opening werd de tramdienst al uitge- breid tot zeven ritten per dag. Dat patroon bleef tot 1910 onge- wijzigd, zij het dat ingaande de zomerdienst van 1903 op zonda- gen één rit verviel. In 1902 werd voor f 200,- een concurreren- de omnibus afgekocht, die op dinsdagen (marktdag in Groningen) het tramvervoer afroemde. De grootste bloeiperiode maakte het bedrijf door in de jaren van 1910 tot 1917. In 1910 werd de dienstregeling zelfs uitgebreid tot acht trams per dag. Hierdoor werd de aanleg van een zesde wisselplaats noodzake- lijk tussen Plattil bij Obergum en de tol Ranum.

Door toename van kosten kon een tariefsverhoging echter niet uitblijven en de dienstregeling van 1 januari 1917 gaf een ver- mindering te zien van zeven ritten vice versa. In het jaar 1918 was het echter raak. Als gevolg van de algemeen verslechterde toestand en de sterk stijgende prijzen voor foerage werden met ingang van 1 mei dagelijks nog maar drie ritten naar en vier vanuit Winsum gereden en de zondagsdienst werd ingekrompen tot twee ritten heen en terug. Na de Eerste Wereldoorlog onder- ging de dienst langzamerhand weer enige uitbreiding. In juli 1920 werden weer zes ritten per dag gemaakt, maar de zondags- dienst bleef beperkt tot drie ritten. Dit patroon is zo gebleven tot de opheffing van de Tramweg-Maatschappij Winsum-Ulrum in 1922.

Tijdens het bestaan van de TWU zijn er geen ernstige ongelukken voorgekomen. Toch leven enkele ontsporingen in de herinnering voort. Rond 1906 ontspoorde tussen Ulrum en Leens een tram, die daarna in de sloot terecht kwam. Binnen enkele dagen ontstond het volgende spotversje:

*Heb je wel gehoord
Dat de tram is ontspoord,
De tram van Ulrum naar Winsum.
Ko Kijff stond bij de rem
En Stukje zat er in.
En zo reden ze saam naar Winsum.
Ko Kijff, Ko Kijff, Ko Kijff dat is een kloot
Ko Kijff dat is een kloot (bis)
Toen reden ze saam in Rietema zijn sloot. (bis)*

Op 1 mei 1907 verliet conducteur Stukje het bedrijf en keerde terug naar Ter Apel en koetsier Kijff keerde in maart 1908 de maatschappij de rug toe.

Maar het grootste ongeluk vond plaats op 2 september 1916 te Wehe. In het jaarverslag werd daarvan het volgende vermeld: "In den namiddag van dien dag ontspoorde nabij het dorp Wehe een personentram, komende uit de richting Winsum. Een betrekkelijk dik stuk quenast (Waalse straatkei) bevond zich in één der rails en de geul waardoor de raderen liepen werd geheel gevuld, zoodat het rijtuig derailleurde en op zij in een vrij diep sloot terecht kwam. Om het rijtuig weer op het droge te brengen, bracht, zooals vanzelf spreekt, nogal eenige kosten met zich. Voor vergoeding hadden wij de inzittende passagiers te betalen voor chirurgische hulp, voor bedorven kledingstukken enz. een bedrag van f 307,47."

Alles werd tot op de cent verantwoord, een teken van het zuinige beheer dat werd gevoerd. Een duidelijk staaltje daarvan lezen we in het jaarverslag van 1902: "Aan den controleur werd een nieuwe overjas verstrekt welke uit de gewone exploitatie werd betaald."

Einde van de Tramweg-Maatschappij Winsum-Ulrum

Zoals reeds gemeld, maakte het bedrijf in de latere oorlogsjaren een moeilijke periode door. De kosten van levensonderhoud stegen en dit vergde in 1915 een duurtetoeslag aan het personeel van f 1,25 voor gehuwden en f 0,75 voor ongehuwden. De stijging van de inkomsten door het vervoer van militairen werd geheel teniet gedaan door de buitengewoon hoge prijzen voor het paardenvoer. Op 1 oktober 1916 werd de prijs van de retourbiljetten verhoogd en op 1 augustus 1917 werd het sectietarief op zes cent gebracht, waarbij ook de retourprijzen weer omhoog gingen. Op 1 augustus 1918 en begin 1920 vonden opnieuw prijsverhogingen plaats. Een enkele reis Winsum-Ulrum kostte toen 99 cent en voor een retour moest f 1,60 worden betaald. In vier jaar tijd waren de tarieven bijna verdubbeld. Op 21 juli 1920 volgde door het overlijden van directeur Wichers opnieuw een gevoelige slag voor het bedrijf. Hij had de TWU vanaf het begin met grote bekwaamheid en toewijding geleid. De commissarissen benoemde weduwe mevrouw B. Wichers-Koiter tot directrice. Met steun van haar zwager E. Wichers (directeur van de Tramweg-Maatschappij Zuidlaren-Groningen) heeft zij het bedrijf de laatste paar jaar gaande gehouden.

Het einde van de TWU kwam in zicht toen De Groninger Locaalspoorweg-Maatschappij, waaraan de tram in feite zijn ontstaan te danken had, plannen maakte voor een spoorlijn tussen Winsum en Zoutkamp. Op 1 april 1922 werd deze spoorwegverbinding voor publiek verkeer opengesteld en dit betekende tevens het einde van de paardentram Winsum-Ulrum. Op 31 maart 1922 werd de laatste rit gemaakt en het laatste tramkaartje werd voor 9 cent verkocht aan mevrouw De wed. Drent voor de rit van het station naar Plattil. Ook conducteur K. Lantink uit Winsum maakte de laatste rit mee. Het bedrijf haalde net niet zijn zilveren jubileum. Het werd geliquideerd en de bezittingen werden op een veiling verkocht. Verschillende rijtuigen kwamen bij boerderijen terecht, waar ze dienst deden als schuurtje of kippenhok.

Velen vonden het jammer dat de paardentram verdween. Een diepbedroefde maakte op zijn afscheid het volgende gedicht:

Afscheid aan de paardentram Winsum-Ulrum

*Met een traan en een snik,
Met weemoedigen blik, Zien we het laatste trammetje rijden;
Want nu komt één April,
- 't Is geen grap, houd u stil! -
Het stoomros ons eindelijk verblijden.*

*Vaartwel vuur'ge paarden,
Conducteurs die gaarden
Ons reisgeld, als het kip-belletje ging ...
Vaartwel stoere menners,
Paarden- en mensenkenners,
Nooit vergeet ik uw fel getingeling!*

*Van Winsum naar Ulrum,
Nu links en dan weer rechtsom,
Langs weiden en water, over wierden.
Nu op tijd, dan weer laat,
Nu hollend, dan op maat,
Hoe de wielen en remmen ook gierden.*

*Met zijn zestienen knus,
En nog vijf aan de lus,
Elkaars humeur en teenen ontziende,
Of met koopers van koorn,
Word je zoo waar gemoedelijk vrienden.*

*Dat is alles nu uit;
En de wagen wordt buit
Van des houthakkers begeer'ge bijlen;
Gij, op paarden, wordt worst, Naar 't Marnegebied torst
Den ijzeren Verslinder van mijlen.*

■ P. Noord

Bron: Op de rails, februari 1975 en archief P. Noord

Karsen uit het receptenboek van Clara Feyoena van Sijtzama

De werkgroep Kunst en Cultuur van onze vereniging werkt aan een heruitgave van de 'Bellingeweeder Uitspanningen' (1746) van dichteres en Tammingaborgbewoonster Clara Feyoena van Sijtzama. Ook een authentiek handgeschreven receptenboekje van haar hand vormt onderwerp van studie. Het boekje bevindt zich in het Rijksarchief Drenthe. Het jubileumnummer van Winshem bood u al een voorproefje uit dit bijzondere kook-schriftje en met goedkeuring van de werkgroep slaan we ditmaal het receptenboekje van Winsumer origine nogmaals voor u open en gunnen u een tweede voorproefje op wat u ongetwijfeld later nog krijgt opgedist. Ditmaal een voorproefje met zomerse allure:

Blz. 190

Heele karsen te konfijten.

Neem 2 a 3 lb. Karsen de steelen boven wat afgesneden dan half soo veel Suker als karsen Setse te samen op 't vuur laatse koken tot dat de karsen gaar zijn.

Helaas kon de redactie voor u geen afbeelding vinden van het karsen plukken in de achttiende eeuwse Bellingeweeder borgtuin, maar om de fantasie toch wat op gang te helpen tonen we u ter illustratie deze afbeelding van een adellijke familie uit het schilderachtige Italiaanse Verona: Karsen plukken volgens een miniatuur in het *Tacuinum sanitas in medicina*, het 'huisboek' van de familie Cerutti te Verona, ca 1400 (Österreichische Nationalbibliothek, Wenen). Overgenomen uit: 'Van Soeter Cokene' (p. 95), 52 recepten uit de romeinse en middeleeuwse keuken, geschreven door Johanna Maria van Winter, uitgegeven in 1971 door Grolsch Bierbrouwerij NV Enschede en Unieboek NV Bussum, ISBN 90 228 4291 6.

Herberg De Gouden Karper, één van de oudste horecabedrijven van Noord-Nederland, ademt nog steeds de sfeer van weleer. U kunt smakelijk en gevarieerd eten in ons eetcafé, welke 7 dagen per week geopend is, of als u er echt een avondje uit van wenst te maken, in ons comfortabel à la carte restaurant.

Van donderdag t/m zondag kunt u genieten van onze bijzondere keuken.

Herberg De Gouden Karper, waar de gast nog koning is.

Herberg De Gouden Karper

Hoofdstraat W5
9951 AA Winsum
Tel. (0595)44 14 26

Moer van Roode karsen.

Tot 6 lb. Karsen sonder steenen of steelen 3 lb. Suker eerst geklaart door wit van een ey en mengelen regen water als de Suker wel geschuimd is dan doet men de karsen in sij mogen niet hard koken en men mindert 't vuur na advenant het Sop mindert.

Moes van Swarte karsen.

Tot 20 lb. Karsen sonder steelen 15 lb. Poejer Suker alle beide 't Samen op het vuur geset, die steenen die boven komen neemt men uit men moetse altijd roeren, tot datse dik sijn geworden, en dan in potten gedaan.

Karsen liquide.

Tot lb. Karsen 4 lb. Suiker hoog punt die karsen of kriecken, de steelen half afgesneden, en die an 't sieden hoogpunt Suker gedaan dan gekookt tot datse dik sijn, en voor al afgeschuimt dan in potten gedaan.

Oude nummers van Infobulletin 'Winshem'

Wij willen u er graag opmerkzaam op maken dat van een aantal van de tot dusver verschenen nummers van het Infobulletin nog exemplaren voorradig zijn. Met name voor nieuwe leden is het wellicht interessant om in het bezit te komen van artikelen die in eerdere bulletins zijn verschenen. Nog aanwezig zijn exemplaren van de volgende nummers, met opgave van de artikelen die daarin onder meer te vinden zijn.

Mei 1997:

- Ongepubliceerde levensschets van Geert Reinders;
- Wigbolt Ripperda;
- Straatnamen van Winsum (1);
- Neergeschoten Engelse bommenwerper;
- Namen van buurtschappen;
- De Boog.

September 1997:

- C.F. van Sytzama (dichteres);
- Straatnamen van Winsum (2);
- Opgaving 14e eeuwse straatje;
- Windwijzer Schaphalsterzijl;
- Boerderij Dorreven Schaphalsterzijl;
- Wegen rond Winsum (1).

November 1997:

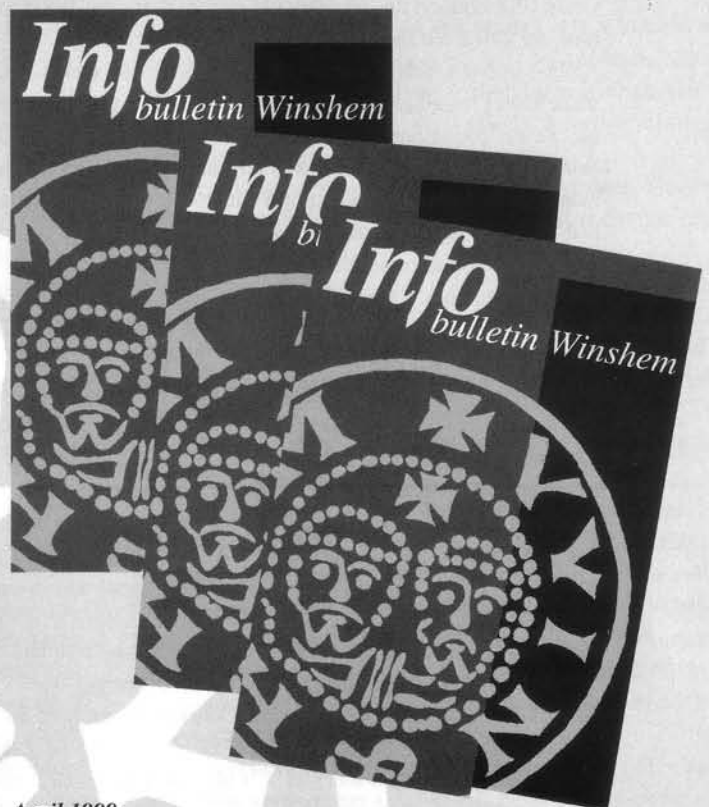
- De vogelvanger van Winsum;
- Wegen rond Winsum (2);
- Een veelzeggend testament;
- Straatnamen van Winsum (3);
- Stationskoffiehuys Winsum;
- Een predikant uit Winsum werd kunstschilder.

Mei 1998:

- Autobus onder trein bij Ranum;
- Wegen rond Winsum (3);
- Willem Offerhaus, een vergeten genieofficier;
- Minuutplans gemeente Winsum 1828 (Obergum);
- Burgemeester Winsum was strandvonder;
- Levensschets van Geert Reinders uitgegeven;
- Ommelander kas.

December 1998:

- Ommelander schoolmeesters uit vroeger tijd;
- Schoolmeestersrapporten 1826 en 1828;
- Spoorlijn Winsum-Zoutkamp;
- Het opmeten van turf;
- Mensingeweesterloopdiep;
- Archeologische monumenten in Winsum;
- Boerderij 'Enne Jansheerd' te Maarhuizen.

April 1999:

- Het Winsumer huisje aan het Winsumerdiep;
- Johan Willen Ripperda;
- Oude kastanjeboom Kerkstraat;
- Voormalige boerderij Sijboltsheerd te Maarhuizen;
- Minuutplans gemeente Winsum 1828 (Bellingeweer);
- Geert Reinderspenning in het leven geroepen.

December 1999:

- In gesprek met Jacob Poel;
- Kerkhof Maarhuizen;
- Ubel Wierda;
- Minuutplans gemeente Winsum 1828 (Maarhuizen);
- Winsumer Ijsbaan (1865-1999);
- Boekbespreking: 'Naar school in de Ommelanden'.

De prijs van de nog aanwezige nummers bedraagt f 10,- per exemplaar, exclusief eventuele verzendkosten. De nummers kunnen ook tegen contante betaling worden afgehaald bij P. Noord, Kloosterstraat 8, Winsum (tel. 441526) ... zolang de voorraad strekt!

Winter

(II) Ubel Wierda

Uit "GOLTJEBLOUMEN"
Van alles wat
Verhoalen ien 't Grönningsch
(Te Winsum bij J.C.Mekel. 1899)

Winter deel I (Infobulletin februari 2001)

Ex-libris in het
bundel exemplaar van
de Goltjebloemen,
dat aanwezig is in de
bibliotheek van de
Rijksuniversiteit
Groningen

Gerriet Kamphoes, dei veujaors oet tied komen was, regelairde hom der altied wat nao mit 't visken en 't netten dreugen.

Ja! Dat ston der deur dat starfgeval maor briek bie. Gerrit moije waiten, was 's zummer viskerman mit 'n foek of wat en 's winters de he 't klompmaoken. Hai kon daormit goud kost verdainen, maor dou he dood was, was ter gain opvolger en mozzen zien weedwe en Graitje zulf spörln dat ze deur tied kwammen.

Dat was heur den ook aan diz tied to maor ais wat best lukt, ze wazzen baid brandzunig, der ging gain spel verloren.

Vrouw Kamphoes dee nou 't kraomwaoren en as daor niks mit te doun was, laip ze mit kremerwaor. 's hars ging ze ook wel oet te schierschoonen.

Graitje dee 't naaien veur andern en bewosk 'n haile bult boden. Dei wazzen den ook zoo tevree over heur, omdat ze 't altied zoo schoon wosk en der niks tegen aanzag, as 't goud ais wat kepot of ropperig was, dat ze 't stopte of uterde; elk was tevree.

Op dei menair was Graitje ook ien kun komen mit 'n zekere Pait Veldman, dei bie 'n dikke boer – Ailke Bultland schreef he hom – op 'n groot spul, 'n venneweegs of vair noor aan, woonde veur knecht.

Pait was 'n haile fikse oppazende vent, 'n kerel as 'n ailand en 'n dichthoed, krek of he mit slaai ien 'n kander slaogen was.

Zien olders, baid ien tieverse koorzen sturven, haren hom as 'n baokerkiendje achter laoten, en zien ol Gepke mui har heur dou – omdat zai der 't sipst tou was – 't löt van 't hummeltje aantrokken en 't as 't waore opsaierd.

'n Bult spul har ze der mit had omdat 't pötje eerst slim kwon en alhouwel 't mit zukke.lieders van arbaiders vaok maor gait: "öf gezond öf ien grond" har zai toch al heur zörg en vliet der aan besteed omdat zai der zoo 'n naor 'n betrekens op har. En och, as 't leutje prugeltje den zoo nuver ien zien preekje zat te schottern, den har ze daor op heur ol'ndag nog 'n bult dividaotsie mit had. Laoter was 't leujong haildal an dei komen en deur boerenpot was 't nou zoo 'n stevige Paitman.

Dou Gepke vleden jaor ook oet 't warkhoes opdraogen was, was Pait tetaol zonder kennen of vrennen, har daorum nams 'n vaste anholt en mōs alens deur andern doun laoten.

Op 'n keer, ien 't zummer, dat he ais weer 'n buusdouk vol boesroens, ploughozen en goud bie Graitje te wasken brochte, har he heur zoo deeg aankeken en heur zoo binnensmonds zegt: dat hai nao 'n Achtentwintigsten gong en of zai der den ook hen gaon wol.

Nou dat wel driestighaid en 'n lözzighaid van Pait, want hai was ainlk – hou kerdaot ans ook – niks weerd bie vroulu en elk mainde den ook dat he gain vrouluvlais aan hom har.

Graitje har mouder vraogd of 't mōg, omdat ze nog nait vaok 'n

vent had har, en dou dei 't wel lieden wol, was ze ook hen gaon. 's Mörgens was Graitje naor stad tou loopen en Pait was mit boer ien zien neie verdekte waogen vaoren; ze haren 'n haile bult zain ien stad en dou ze 's nachts nao vuurwarkens mit 'n kander mit berzie weer thoes kwammen, was mouder al op ber, maor ze har, omdat ze vöt wat beter rei wezen zollen, lamp op laovel staon laoten te brannen.

Pait wol maor verder duchte hom, om 't was al wat laot en zoo, maor Graitje ston der zoo böt op aan dat ze mit heur baident eerst wat köfvie drenken zollen omdat 't nou toch ain keer laot was en ze baide wat dörstig en gammel wazzen van dat onge-woon gegongel.

Graitje zee: ze har 't vöt klaor, en ondertied kreeg ze Pait gauw tebakspot van bössem aof en stopte hom 't bonken piepsteukelder mit twee klompkes der op – dei heur vaoder iendertied nog ais sneden har – ien hand.

Dou hong ze 't köfviewaoter over, en maolde köfvie dat ze mit 'n beetje sukkera ien 'n neislakte köfviepot dee, dei ze oet tinkast kregen har.

't Waoter zoesde al.

Dou dee ze heur 'n kool ien stoof en ook ien 't mooi blank poetst zetterke en schonk pot vol waoter dat nou al boven 't felle vuur kookte.

Ien 't haile kaomerke kwam 'n lekkere köfvielucht.

Ze trok 'n stoul aan en ging naost Pait, dei al fiks smookte, bie taovel zitten; ze sloug 't eerste dik weer boven ien pot en tapte dou ien, ien 'n paor mooie "gedachtenis" kopenschuddeltjes van spaigeltaovel aof.

Graitje boudelde nou eerst heur buus ais oet, lag heur zulvern lötteraindeuske naost heur blauwe buusdouk op taovel, en haolde dou 'n stukje kouk veur 'n dag, en ze begunden te köfvie-drenken mit kouk.

Zoo ondertied dat ze alens nog ais naogingen wat moois of ze al nait zain haren ien stad, schikte Graitje ien ens dicht bie Pait, keek hom stief ien oogen en kneep hom zoo zachies ien hand. Pait! zee ze, as 'k die nou ais wat vraog, wilt mie der den ook op antwoorden? Nou?

Pait was haildal beteuterd, hei vernam waor 't op aangaon zol, hai zee langzaam: dat e dat 'e ken der nao wezen 'e.

Nou, zee Graitje, ans den wol 'k die ais vraogen: ofve wel ais eerder 'n maid had hezze, en ze keek hom zoo bezunder wonderlielik aan.

Pait wis eerst nait wat he zeggen zol, hai worde zoo dol ien hoed, maor hai verdrieste hom boetengewoon en zee:

Wol toe dat nou zoo geern waiten? Hai houl aom daip op en oogen stonnen hom zoo kemiek – zoo kemiek. Nou, dat kenze

den gewaor worren, maor – veur 'n doetje. Dou zweeg he, hai wis nait hou he 't mit hom zulf har, zoo driest har he nog nooit wat zegt.

Graitje wol dat eerst kwanswies van zulm, nait doun, maor dee 't toch ien 't leste. Nou? vroug ze weer, al – of nait?

Hezze wel ais eerder 'n maid had? zeg!

Pait zien gezicht worde al raorder en raorder, zóo dicht har Graitje nog nóoit bie hom west, nee.

Hai verdrieste hom nog es en zee: 'k Heb mie bedocht, 'k wil 't maor nait zeggen, 'k wil weer liek mit die wezen, hai lachte zoo'n beetje en gaf heur jandoom 't doetje weer om.

Zie zoo! zee he, hier hes hom weer.

Dat wol Graitje van zulm nait gellen laoten en 't worde 'n geaandoek van waor ben je mie.

Dou dat 'n toerke zoo duurd har, keek Pait, dei slim hait om kop worren was, en nait meer wis hou he 't mit hom zulf har, Graitje deeg aan en zee mit stoterige stem: Graitje, laive Graitje, zoo lank as ik die kend heb, heb 'k die alernaost geern lieden mocht, wilde mit mie trouwen?

Dou was ter 'n oogenblik stilte; Graitje rouk nou zulf aost wat van streek en trildrig zee ze: ik hail geern Pait, maor – mouder mout 't ook lieden willen.

Ik! ik geef vót mien toestemmen! Kwam der 'n schelle stem van ber aof, nou Graitje zoo'n alerbovenste kerel krieggen ken.

Hirre! Hirre! Wat worden ze verschrikt; ze haren albai maind dat mouder al lank slaip en nou kwam 't oet dat dei heur maor zoo tierd har.

Graitje ston op en vol mouder, dei kop tusken gedienen deur van ber aofstoken har, om hals; gaf heur'n doi en 'n stukje kouk.

Pait ging naor 't ber en gaf heur hand.

Zoo haren Pait en Graitje dou der tied vaste verkeerig kregen. Pait was bót mal mit heur omdat ze oet zoo'n best hok was, en 't laifde nog al meer aan.

Laoter haren ze al ais weer mit heur baident naor stad west om 'n half dezient knopstoulen te kooppen; Kiek! op 'n duur as ze trouwden mözzen ze ze toch hemmen en op vrouw Kamphoes heurent kon Pait aost nait zitten zoo leeg wazzen ze deur 't aofslieten op 't zand van stainen flourer. En omdat zai ze toch hemmen mözzen en ze gain brood atten, was 't hou eerder maor hou beter, den haren ze der ook eerder genut van. As 'n verrazentje veur mouder, haren ze heur dou ook bie 'n potegraof oef-taiken laoten; 't petretje hong onder spaigel.

's Wareldaogs, as Pait mit peerd naor smid mōs, of dat he mit waogen ien 't loug kwam om wat roegvouer, berstroo of 'n pongtje arten of boonen aan arme minsken te brengen, ging he naotuurlk altied even bie vrouw Kamphoes aan, en om ander zundag as he nait vouern huf, kwam he zet recht haile naomid-dig en aovend.

't Was nou zundag en wel zoo 'nt dat Graitje persies aan mouder vertellen kon dat Pait 's naomiddigs kwam.

'n Nachts har 't slim voren en rakken wazzen 's oavens laot nog dicht komen omdat 't bladstil worde dou 't tegen hoogwaoter boeten was.

Vrouw Kamphoes en Graitje haren heur neiskookte eerappels mit 'n luk stukje aofgeval en heur potjebuul mit 'n beetje appelsmods, net op.

Graitje begunde te schuddelwasken en mouder veegde mond wat aof mit schuddeldouk.

Dou 't schuddelgoud aan kant was kregen ze albai 'n dikke kool ien stoof, gingen elk op heur vaste plaots zitten en rouken wat ien dommel.

'n Oogenblikje haren ze nog maor zoo zeten, daor kwam Pait mit 'n pervaort bled binnen, hai ging vót naor Graitje en gaf heur hand.

Wat komz' ja vro! zee vrouw Kamphoes, 't is ja nog maor amperan ain uur.

Jao! zee Pait, ik ben vót nao 't eten wegloopen, want ik har joe wat neis te vertellen.

Zoo! en wat is dat ten? Vroug vrouw Kamphoes.

Boer raip mie van veumiddig boven en zee tegen mie: Pait, 'k wil mie mit Mai veranderen, ik heb kwèzie had mit Jaop Lanten, - nou dat har'k den ook bie etenstaovel al heurd, 't was over "'t nait vro genog komen" – en nou wol'k die ais vraogen, zee he, of doe den vaste arbeider worden wolde, omdat, zee he, 'k die ien 't wark wel lieden mag en doe vandan vast ook geern trouwen wilde mit Graitje Kamphoes, daor 'e mit lopze, naor 'k heurd heb. Conditshies dei huif 'k die vast nait te zeggen, dei waize vast wel, de bennen: twei akkers eerappels om helfte, aoren, zōs gullen ien week en praan mit.

Nou! zee 'k hom, 'k zel 't ais mit Graitje bepraoten. Goud, zee he, en daorum koom 'k nou zoo vro en wat dunkt joe baiden der van?

Mie hail best, zee Graitje, den wik mie eerst nog zōs neie hemmen maoken.

Jonge sjong, zee vrouw Kamphoes, boer mag die vast wel lieden, dat doe vót zoo maor van knecht, bie hom vaste arbeider worren kenze.

Jao! zee Pait, dat zel 't vast wel, wie hemmen ook nog nooit gain woord verschil had.

Pait ging nou ien houk van heerd zitten en butte 'n nei vuur aan, mit 'n fiks achteraanstuk van 'n bongel ol holt. Hai stak, omdat 't zundag was, 'n segaor op en zee dou: jao, mouder en Graitje, zoo ondertied da 'k hier hen laip, heb 'k ook al beprakkezaird dat wie nou 't veurjaar vót maor 'n nei hoeske zetten mözzen van mien riekkel zōs honderd gullen geld da 'k zoo langzaomerhand van mien jaarloon overhollen heb en da 'k den oet spaorbank lösmaoken wil.

Maor mien laive toetpot Pait! Hes toe zooveul geld ien spaorbank? Nou zooveul het Graitje nait heur! Want Gerriet en ik bennen maor krap bie 'n kander komen en wat wie mit slim schrippen oververdainen mōs we altied vót weer deur kwieneri van kiender, naor dokter brengen, zee vrouw Kamphoes.

Nou! zee Pait, ik mag heur der gelieke geern om lieden en spaorbank zel ons ter vast nog wel 'n beetje bie lainen willen.

Ze zochten ale drei ien gedachten al 'n lapke grond oet waor of 't hoeske staon zal; hou'nt of 't worren mos, wel of 't zetten zol en zoo meer; ze beprouten dat wel 'n uur lank mit 'n kander. Ze haren ter ja ook zoo braid veurstaon, 't was compleet zummer midden ien winter.

Wordt vervolgd

Verslag ledenvergadering

22 januari 2001

door Anton Rinzema

Aanwezig: ongeveer 35 personen.

Afwezig met kennisgeving: mw. M.P.J. Carré-Mous, mw. E.C. Bakker-Woortman, dhr. J. Huitsing, dhr. P.R. Dijkhuis, dhr. J. Venhuizen.

1. Opening

Voorzitter Jacques Tersteeg heet de aanwezigen welkom.

2. Mededelingen bestuur

- De website van onze vereniging, www.winshem.nl, is nog steeds in opbouw, maar inmiddels staan wel de eerste twee nummers van het Infobulletin (uit 1996) erop. Het is de bedoeling dat in de toekomst alle nummers, ouder dan twee jaar, via Internet raadpleegbaar zijn.

- Net als in 2000 wil onze vereniging ook dit jaar in het voorjaar een excursie voor leden en andere belangstellenden organiseren. De gedachten gaan uit naar het Museum Sint-Bernardushof in Aduard. Nadere gegevens over plaats en tijd volgen nog.

3. Lezing van dr. F. Postma: 'Regnerus Praedinius (ca. 1510-1559). Een Groninger rector in de reformatietijd'.

De heer Postma is universitair docent Nieuwe Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is gepromoveerd op Viglius van Aytta (1507-1577), een Fries die als voorzitter van de Geheime Raad een belangrijke rol speelde in het bestuur van de Nederlanden onder Karel V en Filips II. Tijdens het onderzoek naar Viglius van Aytta kwam dr. Postma ook in aanraking met diens tijdgenoot Regnerus Praedinius, een Winsumer die in de 16e eeuw wereldfaam genoot, maar van wie velen in het Winsum van begin 21e eeuw niet veel meer weten dan dat er een straat en een rederijkerskamer naar hem vernoemd zijn. Hopenlijk brengt de lezing van vanavond daarin verandering.

De heer Postma begint zijn lezing met het tonen van een afbeelding van Regnerus Praedinius, afkomstig uit het eerste gedenkboek van de Groninger universiteit (*Effigies et vitae professorum Academiae Groninganae et Omlandiae*), verschenen in 1654. Hoewel de Groninger universiteit ten tijde van Praedinius nog niet bestond, werd hij wel gezien als een van de grondleggers van een traditie van geleerdheid in Groningen en Ommelanden, naast Wessel Gansfort en Rudolph Agricola. Het drietal Gansfort, Agricola en Praedinius prijst men als wegbereiders van de Groninger universiteit in het gedenkboek *Effigies et vitae*. Deze bron vertelt ons ook dat Regnerus Praedinius in Winsum geboren is. We weten niet zeker hoe zijn naam in de volkstaal luidde, maar als we zijn Latijnse naam terugvertalen heeft hij waarschijnlijk 'Reinier (Reinder) Veldman' geheten. Ook zijn geboortjaar is slechts bij benadering bekend: ca. 1510. In april 1559 is hij in Groningen overleden. Hij was toen rector van de Sint-Maartensschool (de stedelijke Latijnse School), een positie die hij enkele tientallen jaren heeft bekleed. In 1557 vertrekt de zestienjarige Groninger jonkheer Frederik Coenders van Helpen om te gaan studeren. Zijn eerste onder-

wijs had hij ontvangen van zijn vader Derk. Vanaf zijn veertiende is hij leerling van Praedinius, die hem adviseert waar hij het beste kan gaan studeren. Omdat Frederik Coenders een reisverslag ('*Journal*') heeft gemaakt, kunnen we zijn gang langs diverse Europese (universiteits)steden volgen. Na Antwerpen bezichtigd te hebben, komt hij in Leuven, destijds de enige universiteitsstad in de Nederlanden. Hij prijst de mooie gebouwen van de stad, maar gaat er niet studeren. Hij trekt verder naar Heidelberg en pas in Bazel gaat hij serieus werk maken van zijn studie. Bazel, waar hij diverse andere Nederlanders ontmoet, huisvestte toen een van de belangrijkste reformatische universiteiten. Na anderhalf jaar trekt hij verder, onder andere naar Lausanne, waar hij een ontmoeting heeft met de weduwe van de Zwitserse reformator Zwingli en met diens opvolger Bullinger. Ook spreekt hij in Genève met de grote Calvijn. Al deze bezoeken aan belangrijke reformatoren legt Frederik Coenders van Helpen af op aanraden van Praedinius. In 1561, dus na de dood van zijn leermeester, keert Frederik terug in Groningen. Zijn politieke carrière verloopt voorspoedig; aan het eind van zijn leven is hij curator van de pas opgerichte Groninger universiteit (1614) en lid van Provinciale Staten van Stad en Lande. Zijn *Journal* geeft ons een indruk van de invloed van Praedinius op de jongeren uit de leidende kringen, voorbestemd om in Groningen en Ommelanden belangrijke posities te gaan bekleden.

Als grote geleerde rector gaf Praedinius de Sint-Maartensschool al een beetje de uitstraling van een universiteit, die uiteindelijk pas in 1614 opgericht zou worden. Als een van de weinige Latijnse Scholen boven de grote rivieren (tezamen met onder andere Deventer, Utrecht, Haarlem en misschien Zwolle) had de Sint-Maartensschool een bovenbouw, vergelijkbaar met de huidige klassen 5 en 6 van het gymnasium. Wie een Latijnse School met een bovenbouw had doorlopen, kon zonder 'bij-scholing' meteen aan een universiteit gaan studeren. Wie een Latijnse School zonder bovenbouw doorliep, kon weliswaar eerder beginnen aan de universiteit (vaak al rond de 14 jaar), maar moest eerst heel wat kennis bijspijkeren. Vandaar dat Frederik Coenders van Helpen 'pas' op zijn zestiende ging studeren. De roem van Praedinius als docent trok velen naar de Sint-Maartensschool, bijvoorbeeld Schotanus, later hoogleraar in Franeker, met zijn twee broers, en de twee zoons van Johannes a Lasco, de reformator in Oostfriesland, die in eigen land geen geschikte school voor zijn jongens kon vinden.

De Sint-Maartensschool stond vlak bij de Martinikerk. Het was een stedelijke school: het stadsbestuur benoemde en salarieerde de rector en de overige docenten. Praedinius heeft er ook zelf onderwijs gehad. Hij ging in de kost in het Fraterhuis van de Broeders van het Gemene Leven, waar kamers voor leergierige jongens aanwezig waren. Als om drie uur 's middags de school was afgelopen, gingen Praedinius en de andere kostgangers naar het Fraterhuis aan de andere kant van het Martiniekerkhof om huiswerk te maken. Rector van het Fraterhuis was toen Goswinus van Halen, van wie Praedinius waarschijnlijk meer heeft

geleerd dan van rector Lesdorp van de Sint-Maartensschool. Rond 1526 zien we Regnerus Praedinius als eerstejaarsstudent aan de Leuvense universiteit: een teken dat hij uitblonk, want een afgeronde studie aan een Latijnse School, zeker de Sint-Maartensschool, was voor deze streken al heel wat. Groningers gingen meestal studeren in Keulen of Leuven, en in Praedinius' tijd stond van deze twee Leuven het hoogst aangeschreven. Daar had Erasmus het Collegium Trilingue of 'Drietalencollege' opgericht: men kon er uiteraard zijn kennis van het Latijn (waarvan op de Latijnse School al een behoorlijke basis was gelegd) vervolmaken, maar daarnaast ook Grieks en Hebreeuws leren, talen die in de 15e eeuw waren herontdekt en waarvan de kennis je status in de geleerde wereld zeer verhoogde. De universiteit van Leuven had daarom een enorme aantrekkingskracht.

Praedinius studeerde een jaar of vier in Leuven. Waarschijnlijk werd zijn studie betaald door de stad Groningen, want in 1530 kreeg hij bevel van het stadsbestuur om terug te keren. Martinus Lesdorp was overleden en Regnerus Praedinius, amper 20 jaar oud, moest hem opvolgen als rector van de Sint-Maartensschool. Van zijn eerste jaren als rector weten we heel weinig. De geschriften die van hem bewaard zijn gebleven zijn vooral studies over bijbelonderwerpen, zodat hij meer theoloog dan classicus lijkt. Volgens degene die na zijn dood zijn geschriften heeft gepubliceerd heeft Praedinius in Leuven een bekering ondergaan. Als student zou hij ernstig ziek zijn geworden en tot inkeer zijn gekomen: voortaan zou hij niet meer de wereldse maar de geestelijke studiën vooropstellen. Rond 1530 behoort hij nog tot de volgelingen van Erasmus, die de rooms-katholieke kerk niet wilden verlaten ondanks alle kritiek die ze hadden.

Op zeker moment heeft Praedinius het rectoraat opgegeven en is op weg gegaan naar Italië om verder te studeren. Hij liet zich echter per brief overhalen om terug te keren naar Groningen, waar men hem niet kon missen en hernam zijn positie aan de Sint-Maartensschool. Dit gebeurde rond 1536. Het is nog steeds een raadsel waarom Praedinius plotseling naar Italië vertrekt en even plotseling weer op dat besluit terugkomt. Het jaar 1536 is het jaar waarin Groningen Karel V als landsheer erkent. Karel V had echter niet veel op met hervormingsgezinden. Het is dan ook mogelijk dat het stadsbestuur van Groningen Praedinius min of meer heeft weggestuurd uit vrees voor Karel V, maar hem heeft teruggeroepen toen bleek dat de landsheer genoeg nam met een nominaal oppergezag en zich niet mengde in interne aangelegenheden. Verder dan een veronderstelling komen we echter niet, bij gebrek aan bronnen.

Honderden leerlingen moeten onderwijs hebben gekregen van Regnerus Praedinius, die in de loop van zijn rectoraat uitgroeide tot een beroemd geleerde. Toch is er vrij weinig over hem bekend. Er zijn bijvoorbeeld maar vier brieven van zijn hand bewaard gebleven. De meeste informatie komt uit brieven die tijdgenoten schrijven. Zo schrijft David Chytraeus, professor aan de universiteit van Rostock, over Praedinius' veelzijdige docentschap, dat zelfs de medische wetenschappen omvatte. Dit is het bewijs dat Praedinius zijn leerlingen degelijk voorbereide op een universitaire studie. Hij doceerde ook rechten en filosofie. De Sint-Maartensschool werd wel gezien als een halve universiteit en wie er een opleiding had genoten kon veel bereiken. De ons bekende geschriften van Praedinius gaan allemaal over godsdienst en theologie en vertellen niets over zijn kennis van andere vakken of over zijn onderwijsmethoden. Helaas

voor ons besloot Praedinius namelijk op een van zijn laatste levensdagen al zijn wereldse geschriften in het vuur te werpen en alleen zijn godsdienstige geschriften te bewaren.

Namens Karel V bestuurde zijn zuster Maria van Hongarije als landvoogdes de Nederlanden vanuit Brussel. Ieder gewest had weer een stadhouder die het landsheerlijk gezag vertegenwoordigde. Voor Groningen en Ommelanden was dit vanaf 1541 Maarten van Naarden. Hij beperkte zich grotendeels tot toezicht houden en rapporteren, want de stadsbestuurders van Groningen en de Ommelander jonkers hadden weinig op met het centrale gezag. Om door de Groningers te worden erkend, had Karel V in 1536 moeten verzekeren dat de Groninger wetten bleven gelden. Op religieus gebied streefden de Groningers naar één algemene kerk, waarin ook gematigde hervormers zich konden thuisvoelen. Alleen tegen Wederdopers trad men streng op, bang voor een oproer zoals in Münster in 1534/35. De meeste Groninger geestelijken waren Erasmianen: verdraagzame Katholieken die wel kerkhervorming wilden, maar geen kerkscheuring. Het stadsbestuur verlangde ook van Praedinius zo'n houding.

Op theologisch gebied helde Praedinius sterk over naar de ideeën van de hervormers in zijn tijd, van wie hij er een aantal goed kende. In Emden kende hij Gerard thom Camp, ouderling in de Gereformeerde kerk, en ook met hervormers in Zürich had hij contacten. Abel Eppens, schrijver van een kroniek en waarschijnlijk leerling van de Sint-Maartensschool, vertelt dat Praedinius op godsdienstig gebied geen blad voor de mond nam. In het stadsbestuur had hij belangrijke beschermers, zoals de familie Coenders, maar ook in de staten van Groningen en Ommelanden, zoals Hiëronymus Frederici. Praedinius was belangrijk voor de stad omdat hij veel studenten naar Groningen lokte die geld in het laatje brachten. Zelfs vanuit Zürich wilden ouders hun zoon naar de school van Praedinius sturen. De onafhankelijkheidszin van stad en gewest Groningen en Ommelanden zorgden ervoor dat Praedinius zijn gang kon gaan zonder inmenging uit Brussel. Het is overigens de vraag hoeveel het centraal gezag van Praedinius' ideeën wist. Stadhouder Maarten van Naarden rapporteerde nooit iets negatiefs over hem. En voor zover men al iets wist in Brussel, deed men niets. Het verre Groningen duldde geen inmenging en het centraal gezag was te zwak om iets op te leggen; bovendien eiste de oorlog met Frankrijk alle aandacht op.

Nadat Karel V in 1555 was opgevolgd door Filips II ging er een andere wind waaien. Stadhouder Maarten van Naarden nam in 1557 ontslag en werd opgevolgd door de stad-Groninger Johan de Mepsche. Deze had gestudeerd in Duitsland, onder andere in Ingolstadt, waar Viglius van Aytta professor was. Viglius werd later als president van de Geheime Raad een van de belangrijkste personen in het centraal gezag te Brussel, belast met het binnenlands bestuur en ook de ketterbestrijding. In 1558 klaagde Viglius meermalen in zijn brieven over de toestand in Groningen, met name over Praedinius, die de jeugd zou bederven en met de verkeerde dogma's opvoeden. Behalve Praedinius stond ook Johannes Eelts, de jonge pastoor van de Martinikerk, in het beklagenbankje. Men overwoog in Brussel om tegen Praedinius op te treden, maar vreesde een conflict met het stadsbestuur en durfde niet direct in te grijpen. Het blijft een intrigerende vraag of het centraal gezag uiteindelijk Praedinius had durven aanpakken. Helaas is hierop geen antwoord te geven want Regnerus Praedinius werd ziek en is halverwege april 1559 overleden.

In 1563 werden in Bazel de theologische werken van Praedinius uitgegeven door Johannes Oporinus. Deze was hoogleraar in Bazel en oud-leerling van Praedinius. Uit het voorwoord bij deze uitgave blijkt de dankbaarheid van de leerlingen jegens hun leermeester. De kerkhistoricus Lindeboom schrijft in *Het Bijbelsch Humanisme in Nederland* (1913) dat Praedinius de zwerige tooi van de humanist had omgewisseld voor de zwarte toga van de Gereformeerde predikant. Met andere woorden: op theologisch gebied was hij zeer dogmatisch en kwam hij dicht in de buurt van wat we nu de 'zwarte-kousenkerk' noemen. Als docent was hij echter beminnelijk en geliefd bij zijn leerlingen. Hij heeft tijdens zijn docentschap vele jonge mannen gevormd die in de tweede helft van de 16e eeuw op de voorgrond traden, zoals bijvoorbeeld Fredrik Coenders van Helpen en Johan Rengers van Ten Post. Daarmee reikte de invloed van Regnerus Praedinius tot ver voorbij zijn vroegtijdige dood.

4. Vragen

- *Had Praedinius kinderen?* Hij had in elk geval een zoon, Roelof genaamd, en zou ook nog een dochter hebben gehad. Deze zijn echter lang niet zo beroemd geworden als hun vader

- *Had Praedinius contacten met het klooster Aduard?* Daarover is niet veel bekend. Hij had in elk geval wel contact met Albert Hardenberg, een Aduarder monnik die na verloop van tijd het klooster heeft verlaten en een belangrijk reformator werd in Noord-Duitsland.

- *Wat heeft Praedinius betekend voor Frederik Coenders van Helpen?* Hij kreeg van zijn leermeester een introductiebrief mee om op zijn tour langs diverse Europese universiteiten (zoals studenten toen vaak maakten) zich aan te dienen bij belangrijke vrienden van Praedinius en aldus onderdeel te gaan uitmaken van een netwerk van geleerden. Na de Beeldenstorm (1566) moest de familie Coenders van Helpen de stad uit. Met de Pacificatie van Gent (1576) keerden de Coendersen terug, maar toen in 1580 Groningen in handen viel van de pro-Spaanse partij ging de familie andermaal in ballingschap, nu naar Bremen. De Reductie van Groningen (1594) betekende hun definitieve terugkeer.

- *Waar ligt Praedinius begraven?* In Groningen op het Martini-kerkhof. Op zijn grafsteen staat IN JESU MIHI CHRISTUS EST.

- *Waar stond de Latijnse School (Sint-Maartensschool) van Groningen?* Aan het Martinikerkhof. Het van oorsprong middeleeuwse schoolgebouw maakt nu onderdeel uit van het Provinciehuis. Overigens had ook de A-kerk een Latijnse School met als rector destijds Verrutius. Ook op die school werd behoorlijk onderwijs gegeven, maar zij was lang niet zo beroemd als de Sint-Maartensschool.

- *Is er correspondentie over van Praedinius?* Dat is een zeer magere oogst: er zijn slechts vier brieven van zijn hand bekend, en brieven aan hem zijn alleen bewaard gebleven als de afzender een kopie voor zichzelf hield. Ondanks veel spuurwerk zijn in Zürich en Bazel geen brieven van hem gevonden. In stad-Groninger documenten heet hij meestal eenvoudig 'mester Reyner'.

- *Hoe kwam het dat, ondanks het tolerante Erasmiaanse denken in Groningen, Praedinius op theologisch gebied steeds dogmatischer werd?* Praedinius was een sterk aanhanger van de predestinatieleer, die inhield dat God al van tevoren had uitgekozen wie na zijn dood zalig en wie verdoemd zou worden: daar kon een mens door zijn gedrag niets meer aan veranderen. Het is

een typisch dogma van Calvijn maar die stond niet in contact met Praedinius. Postma denkt eerder aan andere Zwitserse invloeden, bijvoorbeeld Pellikan.

5. Sluiting

Voorzitter Jacques Tersteeg bedankt de heer Postma voor zijn verhaal en merkt op dat Regnerus Praedinius als dogmatisch protestant misschien niet eens blij zou zijn als hij wist dat in Winsum zoiets lichtzinnigs als een rederijkerskamer naar hem vernoemd is.

www.groningerarchiefnl.nl

Maandagmiddag 26 maart heeft gedeputeerde Mirjam de Meijer op het provinciehuis de opening verricht van de website 'www.groningerarchiefnl.nl'. Het is een gezamenlijke website van de Groninger waterschappen, bijna alle Groninger gemeenten, de Groninger Archieven en de provincie Groningen. De site geeft op een overzichtelijke wijze weer, waar en wanneer welke archieven kunnen worden geraadpleegd. Op de site staan adressen, contactpersonen en openingstijden van de archieven, titels van bewaarde archieven en de inventarissen (toegangen). Het is de bedoeling dat de site de komende tijd verder wordt opgebouwd en uitgebreid. In de toekomst wordt nog bezien of er ook namenbestanden worden toegevoegd, die voor familieonderzoek van belang zijn. Voor wat betreft de gemeente Winsum staat er informatie over de geschiedenis van de gemeente, evenals een deel van de toegangen (inventarissen) op de archieven. De komende tijd wordt er nog verder gewerkt aan uitbreiding van de informatie op deze site.

Het volgende Infobulletin

Winshem's zesde jaargang nummer 3 verschijnt in oktober 2001; kopij kunt u insturen **vóór 1 september**.

Mocht de kopijsluitingsdatum een probleem vormen, neem dan tijdig contact op, zodat we kunnen overleggen in hoeverre er nog ruimte beschikbaar is.

Zo mogelijk grote stukken tekst digitaal aanleveren (op floppy of via e-mail) en bij voorkeur als 'platte' tekst (zonder opmaakcodes). U kunt uw teksten natuurlijk ook gewoon geschreven of getypt aanleveren dan zorgt de redactie voor verdere verwerking. Denk om zo volledig mogelijke bronvermelding en graag bij elke tekst uw naam en telefoonnummer vermelden. Wilt u ook bijgevoegd beeldmateriaal voorzien van naam en telefoonnummer en een gedocumenteerd onderschrift!

Redactieadres:
Erna Bakker
Hoofdstraat-W 19
9951 AA Winsum

telefoon: 0595-441671
e-mail: r.bakker@muziekschoolharen.nl